१ अलंकाररत्नाकरोदाहरणनिबद्धं देवीस्तोत्रम्

२ अभिधावृत्तमातृका

४७७ क

४७७ ख

नं. ४७८ अलंकारोदाहरणं १४ पत्रान्तम्

नं ४७८ अभिधावृत्तमातृका च १५ पत्रात् २६ पत्रान्ता

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ नमः श्रीसरस्वत्यै रत्नाकराभ्यन्तरतो गृहीत्वालंकारसूत्राणि यथाक्र-
मेण वृत्तीर्विधास्यामि विराजमानाः करोमि शास्त्रं कृतिगोचराणि श्रीत्रयीश्वरमित्रात्मजश्रीशोभा-
करमित्रविरचिते अलंकाररत्नाकरे अलंकारसूत्राणि । शब्दैकार्थ्यप्रदर्शनं पुनरुक्तवदाभासम् तस्माद-
नीलोकजनार्तिहानो द्युमत्स्वपर्वद्रविणार्थ्यदाता विनकसिंहासनपद्दाश्रिरुद्रो रमाधिकामीट-
ययामहोत्सवम् अत्र तमा अवनी इति लोकजन इति आर्तिहानि इति द्युमत्स्वपर्व इति द्रविणार्थ-
प इति पदश्रिद्र इति उमा अधिका इति महउत्सव इति प्रथुयुक्तैकार्थत्ववस्तुतस्स्वपर्यवसानेनार्था-
र्थत्वेन पुनरुक्ताभासं नामालंकारः । अनन्वितमाद्यावैकार्थ्यादेनप्रकल्प्यते । मुख्यार्थबाधसंब-
धफलाभावान्न लक्षणा अत्र श्रुत्याभिधायिन प्रसंगाद्यपतापिन अकृत्रिमस्वार्थस्य च नयमः पुनरु-
क्तता पुनरुक्तोऽपि वा तस्मादलंकृतिः पौनरुक्त्यमलंकारस्तेन नाशंस्य कस्यचित् । इतिप-
रिकरश्लोकः पुनरुक्तवदाभासः तुल्यरूपसमुदायावृत्तिर्यमकम् २ तुल्यरूपत्वं स्वरव्यञ्जनस-
मुदायगतस्य क्रमस्य तुल्यत्वे भवति कपालकान्तस्कृतानुकंपाकंपाति नायाश्रिनते द्रकण-
कालीवसन्तापहरीपिकाली कालीनराणां सफलदास्तु काली ॥ यमक २ द्वयोर्द्वयोः साम्यं
छेकानुप्रासः द्वयोर्द्वयोः स्वरव्यञ्जनसमुदाययोर्व्यञ्जनमात्रसमुदाययोर्वा तुल्यक्रमयोः साम्यं
सगास्तेद्रामलमेघाविताह्वरामन्दसंदाररजोरुणाभिः विसारिसंसाररुजापहानि साहानि देया
सदयादिनावः छेकानुप्रासः ३ अन्यथा तु वृत्त्यनुप्रासः । अन्यथाछेकानुप्रासविपरीतो वृ-
त्त्यनुप्रासः वैपरीत्यं च न द्वयोर्द्वयोः अपि त्वनेकस्यापि एकस्यापि व्यञ्जनस्य बहूनां समुदायानां व्यञ्ज-

नानैकसाम्यं छेकानुप्रासः जगाद गोप इव कान्तिरोद्दकर्मौ सर्वेन्द्राधिपितदीर्घनिद्रां भद्राणि वो द्रारवय·
वीथ वृत्ती दृष्टान्तकृद्रस्य वपुर्मयाद्गा ४ वृत्त्यनुप्रासः ४ तुल्याभिधेयप्रभिन्नतात्पर्ये शब्दाढ्या तिलाटा
नुप्रासः ५ हृदये न हृदयेन रथ्यापि हृष्टाशुभ्रांशुशुभ्रांशुकवत्किरीटः ······ विद्वद्भूर्णेन म
स्य शिवा शिवा मास्तद्रूपापरा वः एकोऽप्यर्थस्य भिन्नत्वमभिधेयांशभेदतः लताद्विनाऽनानार्थ्ये भे
देनान्वयः समन्वयः इति संग्रहश्लोकः लाटानुप्रासः ५ पद्मादिलिपिवर्णावच्छिन्नं चावित्रम् ८ पद्म
खड्गादिसन्निवेशानां नियतस्थाननिवेशितत्वेन यत्र लिपिवर्णानि निमित्तीभवन्ति तथा तथा·
विधमन्यदपि प्रतिलोमानुलोमापुनरुक्ताभासयदा ······ काचित्तथा चित्रं तच्चित्रम् ८ उपमा
नेनोपमेयस्य सादृश्यमुपमा १ प्रसिद्धगुणेनोपमानेनाप्रसिद्धगुणस्योपमेयस्य सादृश्यप्रदेश
नागुणादिना धर्मेण साधर्म्यप्रतिपादनमुपमा श्रेणीव तिमात्रितपुण्डरीकाफलप्रदा कल्प
लतालतेव पाणिप्रभवास्ततत्र प्रसन्नानखधारशीलेन्द्रस्तनावनतावः प्रसिद्धेनाप्रसिद्धस्य सादृश्य
मुपमा मता प्रस्तुतस्य तु नान्येन व्यभिचारस्य दर्शनात् इति संग्रहश्लोकः उपमा १ कल्पितेन
कल्पितोपमा ८ न वनेषु मत्तमयूरोक्तिनिर्मितेन कल्पितेनोपमानेनोपमेयस्यार्थकाल्पनि
कसादृश्यं कल्पितोपमा फलेवाजयतिसरस्वतीनव [illegible] भावप्रतिपादनम् हृद्यो रुरागौ कल्पल
तामिवतामसमीक्ष्य दाक्षी स्वयं नो प्रयस्य स्तनानि सम्यक् फलानि नापितः प्रेतस्य चित्रललनेव मप
त् कल्पितोपमा ८ नैवेवनते दैकदेशा [illegible] दृष्टोमितभेदेन वानन्वयः ४ यस्यासकलाटपेण
गा करोतीति नैव लावण्यवनीवनतिः असौ सदा स्निग्ध [illegible] गौरीव तन्वङ्गमितनो

अ॰ ३॰

२

नगौरी उपमानांतरविरहात्स्वयमेवोपमेयेदेषुतासुतेयेन तदनन्वयस्त्रिधा सावर्ण्यमेतु समत्वख्यातो ।
वाच्यः ॥ तद्विरहोऽसमः ॥ उपमानस्य विरहोऽसंभवस्तस्मात्प्रतिपादनमसमाख्योऽलंकारः यथा
एक एव कनकपर्वतीश्वरः सर्वथा गुणपायरूपादिना गलोके नविद्यते कोऽपि नरवशिलतुल्यापमुशवी
गादपि यार्थेशत्री यत्रोपमानस्य न संभवोऽस्ति नयासमः स्यादुपमानलभ्यो मेभावयमानस्य सतः
समानधर्माधिकृस्य तनदीरणो सारतिसंग्रहः असमः ॥ परस्परमुपमानोपमेयत्वमुपमेयोप
मा। उपमानस्योपमेयता उपमेयस्योपमानतामपीति उपमानोपमेयालंकारः चेद्राभि।
वामस्तु त्वं वक्त्रिरीटं किरीटवज्ञानिष्ठ त्वं भवस्याः सपक्षगागौच्छिविवोसहारो विराजते हार इव
यतेच्छिः उपमेयोपमा ॥ सामान्यो द्विष्ठानामेकस्य निर्देशनमुदाहरणम् सामान्येनाभिहि
तानामेकस्य वादेऽपि दानम् अथ वा न प्रतीति विषयीकरणार्थं निदर्शनमुदाहरणमलंकारः अ।
नन्यतुल्यो हि रनन्यजस्य जेताखिलपद्मयोऽस्तु समः तपाभिराम्यः पतिरंगनाभिस्त्वयेव शंव।
त्वहिनादिपुवि उपमानोपमेयत्वे विभिन्नयोरुपमेयतः सामान्यस्यास्फुटत्वेन ज्ञानस्य स्फुटसंवे
दे नेदर्शस्य विशेषस्याक्रियते यत्निदर्शनम् तदुदाहरणं तस्या मतभावोवास्य किंकृतः इत्युदाहर
णम् अन्योन्यमुपमेयोमादार्ढ्यमोपमस्य प्रतिमा ॥ वलानिभ्रमानि सदैभवाहूरेत्यस्तथाग्रातानि।
निराकृतानि कथं न वायमुष्यि दान्तुवानां तद्धादृसि हैन कृतेन तदीशा कार्येण ......
परस्य तन्वेवं वाह्येति विभावनायाम् इयं विभिन्नानचविद्यते विरोधसम्पर्शवती प्रतीतिः
अनपवर्यमेयभिन्नोऽपि नाविरूपन भिद्दामिलेशतो स्फुटमेव न नोवे उपयोगाद्धिवस ।

२

द्युतिरुच्यते विभेदः ॥१३॥ सकृद्धर्मस्य निर्देशो वस्तूनां नानाप्रस्तुतानां वा तुल्ययोगिता ॥१४॥
श्रियं सुराणां दिशति श्रयति ह्याद्यैर्विपत्तिं ज्यायिनां सुराणाम् । हिनस्ति तापं भविनां दयार्द्रा ह
हि शृणोति श्रमशिवे त्वदीया ॥१५॥ मिथ्यार्णं दीपकम् । हृदिमध्यवृत्त्यैव सकृद्धर्मोपादानेन
प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां सिद्धौ च वाक्यार्थसौख्यं दीपकम् । धत्ते समीरः शुचिवृत्तभासा दीप्या
रविश्चैकया पाशोकः भाति नयात्मानं नतिविक्रमेण शिशुमत्यान गतं कार्यं करोमहेशाः इति
दीपकम् ॥१६॥ वाक्यद्वये सकृत्यातिवस्तूपमा ॥१७॥ धर्मस्य निर्देशाद्वैव वाक्यार्थयोरुपमानो
पमेयभावस्यार्थे साधारणधर्मस्य सकृदुपादाने प्रतिवस्तूपमा । त्वमेव संसाररुजापहारे म
हेश्वर त्वं शुद्धह्यात्किरीशानत्वच्चन्द्रकान्तपानदाने शक्यः परे देवकोविदः प्रगल्भा इति प्र
तिवस्तूपमा ॥१८॥ अभिविधिवेन दृष्टान्तः वाक्यद्वये धर्मस्याविंबप्रतिबिम्बभावेनावस्थानमा
र्थमापोस्य दृष्टान्तः ॥१९॥ वार्येव शुद्धाति निर्यन्त्वमपि जगद्धन्तं तु तितसोकपव समाविरे
पनदादृत्तः स्वतावमेवाशिनं हृत्स्मि मोहम् इति दृष्टान्तः ॥१९॥ असति संबन्धे निदर्शना ॥२०॥
असति निश्चमे भवति संबन्धे धर्मस्य निदर्शना जगाद्ध्लक्ष्मीकमलान्नमुखेन कं दर्पणापास्प
वकृतोभूः नीलोत्पलाकान्तिमण्णव वक्लेदयात्वयाशुमकृतो शरदीना संबन्धं धर्मसति लक्ष
णोत्वाय गोपमायाः प्रतिपनिर्दृष्टि निदर्शनानिव यदात्किं वृत्तस्तवलत्पतनदायेरः ॥२०॥ सह
शयाद्भवान्न्यरोगासहोक्तिः ॥२१॥ सर्वाज्ञभनस्य सहदृशावक्तं नदृर्शानेन संस्कारःस्वेवायात्स्वरोग
यदाध्यमोपम्यसामहत्तिरलंकारः मनुष्यलोकेऽपिव भक्तिद्युतंकगतालम्मा सप्तति हारंगमाम्

१.३.
२

दृष्ट्वाध्वे भस्मसितांगरागं स्मरिष्यसी शातिशिलातलस्थम् नीलोत्पलं भोजनमराललोके चेवालवा
लोमिविलोकनेन स्मारं गतो मानसतीरगाहि दिक्कुद्दरीमरुद्गतिः स्मरामि ॥१९॥ भ्रम्यासमानोत्क
कविनोदो विनोदः ॥२०॥ असन्निहितेऽनुभूतेनेनुभूतोपि वाभिलष्यमाणोर्थः प्रतिबिंबरसदृशाभिव्यक्ति
तराभावात्मकाद्रूपात्संगाकौतुकातिवाहनेविनोदः कदाचिदनायगृत्खोत्कारामिष्टवृत्का
मिभक्तापायगुरुत्कदाचित् नोद्दष्ट्युत्कंठितयोः शिवस्त्रविग्रहकदाचित्त्वयम्हुलिलामि ॥ ॥
अनुभवस्मृत्यादिरूपस्यैष्यासंगः ॥२१॥ प्रक्रम्यमाणस्य प्रक्रान्तस्यवानुभवस्य स्मृतेः प्रादिरूपा
लौकिकत्वेनरसावाप्तेर्वदन्यासंगादनवाय॥ प्रत्यूहोन्यासंगः स्मरोऽरुः स्फुटतिवाध्यमान
क्लिष्टेचशाब्दादिभिर्विष्टियाष्टेः चेतनः स्तृतीकृते मिदंनवांवपदाद्विरोहितयुक्तवीमि व्यासंगः
॥२२॥ इहधर्मीणांसाधारणेनेउपमानोपमेयभावः नत्वाधिप्रसिद्धगुणेनाधिकगुणस्योपमा
नस्याविपर्ययात्द्रूपमेयत्वे नचयदाउपमेयस्य कस्यचिदुपमानस्यकेनचिद्रूपेणसाम्येधर्मांतर
स्यताबद्ध्यूनत्त्वमुपनिबध्यते प्रधानादिनरस्याधिकगुणत्वेन तदेकोव्यतिरेकः उपमेयप्रतिकूल
तोपमानस्य विवक्षितेनसहितीयः कृतार्थनायक्कातिपक्कातिकमूर्धेनुरूपेश्वांकल्पलताद्यु।
कामन् विनापियाद्वावरसिद्धिदानंहृदयस्थितानामपिभक्तिभाजाम् सजातीयस्यातइमेव
व्यतिरेकस्यवृत्तस्यतेयेनयस्यसजातीयत्वंतस्यानद्धर्मत्वंव्यतिरेकः यत्रंद्रहृयोनलवे
शुभैवीच्यनक्तिशुक्तालिगुणान्वेषणः हृपंतपवश्रणायीस्नातान्याःस्मपादपद्मावतेवास्तपकः
इतिव्यतिरेकः ॥२३॥ अधिकगुणस्यानादरःप्रतीपम् ॥२४॥ अधिकगुणस्योपमानस्यास्य। २

वौ

वाच्यकङ्कोरेणाल्पत्वापादनेनानादरातिरस्कारं प्रतीयम् वेद्योपमावेवदनस्य कान्तिश्रीहृत्यपम
श्वरणस्य शोभाम् अर्थिलासेनवकामन्वायः कटस्थलकमी पुष्पिणावन्नत्याः प्रतीपं २४ उदिहस्य
पमेनयोस्तु निर्देशो वैधर्म्येण २५ एको अभिहितो नाद्योपमेययार्थेति भावः अभ्यनादर्थादर्थान्तराणपश्चा
न्निर्देशो वैधर्म्यालंकारः नवाधेहितीयो व्यतिरेकः साधर्म्यगंधस्याप्यभावात् मत्योहमसखत
ममस्येमूर्तिरत्तोहमीशितमशेषवेश्री श्रागुभगोहकसमेयश्याविशेषश्रीकमहमस्मिदासः
वैधर्म्येण २५ आरोपो रूपकम् २६ भिन्नयोः सामानाधिकरण्येन निर्देश आरोपः नमस्यश्चास्या
रोपः नेत्रोत्पलानेन्दुकदानेन्दुः ममप्रसादो वत्सवः शिवायाः मनःसमुद्दे गिरिशस्य हृष्टः करो
तिजालोकलिकोक्तरयः रूपकम् २६ नियतधर्मेणानारोप्यमाणस्यातिसाम्यसंभेदः २७
आरोप्यमाणधर्मागुणक्रियादिस्यातियतस्यनिषेधेपारिशिष्यसमस्तधर्मानरसद्भावास्यत्व
ज्ञाने विषयस्य नेन सहातिसाम्यप्रतिपादनं विषयविषयिणोरभेदाभावाद्भेदालंकारः प्र
काशापत्याश्रुवनश्रमाद्रकालीतिनामप्रथितवहृत्याः स्कंदो विकितेथकोतिदजायया अतिश
योत्रेनहृतोक्तिभेदः अभेदः २७ प्रकृतोपयोगेन परिणामः २८ आरोप्यमाणस्यत्रुयेण
आरोप्यमाणस्य यथासंभवरूपविनोननयारोपविषयस्येति प्रकृतेस्मिन्नौवे उपयोगितानाद्विषय
रूपस्य प्रकृतस्य पकार्थं नत्य कृतारोपविषयेणावस्तुतः सेपायेतेन शनीतिमारेणतिप्रकृत
मप्रकृतरूपतयाधविणमनीतिपरिणामालंकारः करावलेवोतिवयुग्मपातेमोहापकाराय प्रशा
मे प्रदीप्तः स्तवोभवाब्धेस्तरणेन राणां गुरोरणो नवत्वरणाप्रणामः परिणामः २८ प्रकृतार्थाप्रयु

शु.३.
५

णानेन ह्यप्रकृतोपयोगितामाह समवेत्यरूपकेष्विस्मातानक्वाचिन्नाकिंत्व इति सन्देहः विषयस्य तु त्व
स्यबाधकत्वेन विषयिप्रकृतिः आरोपविषयस्य निषेधेन्यस्य विषयिणो विधानमेकाश्रुत्यस्य वेद्यादे
रन्यस्य तु स्वेच्छादेर्गौणस्य विधिरपरापह्नुतिः अशोकशशीदेहनिशान्तमोजिन्तु वातुजोल्लासह
देषभात्रुः नाहीदृशि सिंहो रागहेतुर्निमन्याशुरोः स्वतोव्यान्सादरिर्भेदान्याः अपह्नुतिः २१ तस्या
पि संदिह्यमानत्वेन सन्देहः २० विषयस्यैव ननशब्देनारोप्यमाणेन स्यप्रत्ययवपुः कमलेवद
ने वेति वाच्यमभिमायनीतिः सन्देहः अभीष्टदानाऽवसिंधुना वान्यवा सञ्जीवापणनस्व मीशि
किं कल्पवल्लिः किं सेनाः सुधा किं प्रोक्ता निमुक्ता विविजावनाद्धः किं सिंधवारस्य रामोतिवीतानाना
गावल्ली किंवदनेदुमायां किं कण्ठगानेसगिह्नावव ल्ली प्रोक्तानि गोरीजय यावनाद्धः सन्देहः २१
सम्भावितसंभाव्यमानापोह्यवितर्कः २१ सामान्येन दृष्टे वस्तुनि सुशंकितस्य आशंकामानस्य
वा विशेषस्य बाधकेनोद्गमनं वितर्कः अत एव बाधकसद्भावात्साधकबाधकप्रमाणाभावनिम
त्तात्सन्देहात्स भिद्यते इयंतद्धि किंसमेचावेडोदवानलार्चिः किं सञ्चयुगः वेदाश्रुतयः किम्
कृत्वेतेस्याः प्रोक्तानि देयेश्रुपिचडिकावात अथद्वयोलावण्यवतीमानिते सम्भ्रमाप्रयाकेवलवस्तुनिष्ठा
संभावना बाधकबाधनीयापत्रस्फुटस्तत्रभवेद्दितर्कः ३१ विषयत्वेन सम्भावनमुत्प्रेक्षा ३२ वि
षयित्वेनाध्याहृतस्य संभावनं भवितव्यमनेन स्थाणावेवं त्याद्यनिश्चयात्मकवितर्कादिशब्दाभिधे
यसंभावनप्रत्ययविषयीकृतत्वमुत्प्रेक्षा व्रतस्थानि यात्मकतयासंभावनायाः सन्देहमूलत्वेनव्य
वसायरूपाभिन्ना इवाद्युपादानेवाच्यानन्दप्रयोगे वाचीगोगीकृत्वाप्रामगुह्यहाह्यस्यामसके सतोयइति

पतङ्गकीटनवरत्नाः कृमितः शिवस्य संजीवनी वो षधिरद्रिजा वः भालस्थलीविद्रुकदेशनानैः
भयादिवक्रमपदोमयेण गहप्रभाव्यञ्जनसाध्यरागाः पुनातु वः शैलभुवो भुलेखुः रेवोह्रते
श्रयाभावाद्विषयस्य परिग्रहात् कविदृष्टवसायेन नोत्सेनाधिनु मशयात् श्रुङ्गाटनने समामिसे
वमादेशहः सा तानिस्त्रयो स्तीति शुक्ता नेवोन्ये ह्यासादिसंभावनायाः सा चापि स्यात्तेशयामात्र
सोस्ति २१ अन्यत्र परतया निश्चयोभ्रान्तिमान् २२ विषयस्यान्यत्र परस्यापि तत्पत्तिरवेनासम्पत
भिमानस्तत्परेनिश्चयेभ्रान्तिमान् द्विविदृश्यैक्यस्य कटद्विरेफाः पादोतवाभोजनधियाश्रमस्तत्राः न मस्त
रोनेसमगतेद्दनीलमणीन्द्रबञ्जेस्तु रत्नलवो कुपापि सदेहसंभावनयो यथास्तितु प्रतीतिभेदः
स्फुटयवनद्भुत साहश्यहेतुत्वतयोः भ्रमे तु नलेशतः कापि विशेषबुद्धिः प्रतीतिभेदेन विनानवा
च्यः कश्चाप्यलंकारगतश्च भेदः निमित्तभेदेन न भिन्नतायाश्चमज्यते साखलुसंशयादौ २३
एकस्याप्यनेकधाकल्पनमुल्लेखः एकस्यवस्तुनस्तत्तद्धर्मयोगान्नानेकधाकल्पनमुल्लेखः
मानेतिदेवेडे द्वितः सेतालिपितृभिः स्वामिस्तनेनिशीलैः प्रभोधियेतिश्चमयेः प्रहृष्टैः रुद्रा
विवाहेवमपावतीवः २४ संभाव्यमानस्य प्रतिभा कल्पनमित्युच्यते प्रमाणान्तरेणावचन
स्यनतुन्नसत्वावाहिकरणावशात्संभाव्यमानस्यार्थस्य कविनाप्रतिभाख्येन चक्षुषा कल्पनमुल्ले
खरूपप्रतिभा सा ग्राज्यमुर्खासमवालयाभिविंयायेरश्रुतमर्थेद्रात्वा प्रवाप्यतेदविनैरेव
दिवतूणाभिविषशाद्विशोभुवाति यथयथास्याकल्पनं कारणात्संभाव्यानां नानुमानेनतथा
पि एवंस्तुभयस्य च वस्तुएवउतत्वेनार्थः कल्पना यानिवयः प्रतिभा २५ यथयथोच्यकाव्यक

प्र. ३.
५
5

संभाव्यमानस्य क्रियातिपत्तिः ३६ कल्पनमित्यनुषज्यते असंभाव्यमानस्यार्थस्य कल्पने क्रियाति
पत्तिः यदि स्याद्धार्थस्य यथा शिखिकं कश्चित् स्यात् अत एवातिशयोक्तेर्भेदः तत्र हि सिद्धवत् स्व
स्य देहं यदि नेत्रमौलिस्त्वद्वेवनादविरुहा दहिष्यत् तेजो विपिनान्तपसो वलेन न स्याद्धारिक्ष्मा
न शरीरतोधि मलेष्टकस्याथ दिवाविनाशिः स्वर्णीकृतिमकरिणो यदि स्यात् सर्वाणि
सर्वत्रातिभूनेषु तदालिविहारादिकं विशेषणाले क्रियातिपत्तिः ३८ अन्यथावसानमति
शयोक्तिः ३९ स दैव सर्वेऽनगनादश्चासिफलानि सर्वाणि नस्वाणि पमता हिमावलादोष
धिजन्मभूमेर्जीनानामवौषधिरप्यपर्णा अथ स्तनवन्नस्तनस्यातिशयातिशयो विना भा
शरत्न प्रशंस्यान्यातिशयातिशयोक्तश्री: अतिशयोक्तिः ४१ अन्यत्वं तादात्म्यपत्तीनिरप्य
तत्सम्यक्शोभा सामान्यादिशेषस्य करणकार्यस्य कार्यादूरात्काराणस्य अरुर्मंनिह्नुवाहे
अतथाविधस्य अन्यत्वं तादात्म्येन स्यादतिपत्तिः अन्यत्वं तत्परशोभा पादेऽसमाकृष्टावर्तव
नेपः कृष्णेन लन्त्रेऽनकेर गृहीतः श्रीणानिशातः स्फुरदंबरकत्री: सनीलकाभ्राः स्थितिमप्य
स्तुनेने ४० स्तनितंदाम्भं व्याजस्तुतिः अन्यधर्मीतिविन्नयोगः एषापि लक्षणामूले
व तेनाश्रनिंदास्तुमोलत्या वेनेतप्युत्तममनयायासन्ने वक्रप्रकरणादिपर्यालोचने न
श्रामुत्कर्षवाच्यवावेनानत्स्वमन्यानि संनिंदया वास्तुति यत्र भवति सा व्याजस्तुतिः पानंस्तु
रागोत्कृष्टस्मारफणाद्विषः एषएषसिद्धं वेदत्वात् नीलोपि पत्सिहरीणामधासिसन्यमंग
लावारस्तापिकामा तेशावनालत्रत्नाशजानिजानत्ता नजानि स्थपतिः कपाली ५ जोति

प्रबलः शरलब्धजन्मा जयत्यसौ यो गणसमागमो वः । मात्तः सदापुष्पमिनाग्रिलग्नो नवं दमे नैसुषु
नैकदापि गृह्णाति देहाद् विपक्षरथं व्यासिद्धुर्यिरराजपुत्रि । तत्र सम्यग्लक्षणया प्रतीति
तस्मादलंकारत्वमेवोक्तमितम् फलस्य याच्ञाजनितो गतिः साक्षेपा धनिर्व्यपदेशहेतोरिस
गृहः । अधः कृतो येन वृषः सकामो नवकेविपीमर्षि दिशा स्ववीयः । पाताम्बुणाय समयो निह्नुत्व
पतिस्त्वतोऽशः सन्नेरत्पुत्रि । व्याजस्तुतिः ४४ प्रतिपक्षादिस्वविपसीकारः प्रत्यनीकम् ॥
व्याजस्तुतौ निन्दास्तुतिभ्यामन्यगतिः इयं तु बलवतः प्रतिपक्षस्य तिरस्कारापाशक्तौ तत्संबंधिना
उ बलस्य बाधनं या स्वीकारं न या स्वीकारस्तु तेन तिरस्कारेकर्तृनिन्दाह्वावबलवतः स्तुतिप्रतिप
क्षत्वेन प्रसक्ते प्रत्यनीक जितास्तु या गौरितया पङ्कं स्मायशीतवाता उपर .. दाघः कामाद्यो ये
ऽपवप्स्ते पत्तस्येव कमास्तु भयं परुजेति तत्स्वं विपिञ्छा नात्स्ववायनात् विभावना विशे ।
षोक्त्योरचनाशकनीयत्वादिति संक्षेपः । प्रत्यनीकम् ४५ विनाकेचित्स्वदसत्त्वे विनोक्तिः ॥
केनचिद्विना कस्यचिदसत्त्वे याने नाप्यात रसत्त्वे शोभनत्वमसत्त्वे शोभनत्वं वा विनोक्तिः सत्त्वे वै
नायोमिवनिमलात्वं रागादिदोषैर्विश्रुतास्वभासि राकेव चेद्रेण विना प्रियेण न शोभसे देवि
विवेश्वरेण विनोक्ति ४६ सहार्थविशादेकस्यानेकसंबंधे सहोक्ति ४७ ग्रवशाहनहेतेना
थेस्य केनचान्वितत्वेन सह साकमित्यादिशह्ववशादन्येनापि संबंधे भवति सा सहोक्तिः ना
काकेजातीजलसामस्तेहृभग्नावतत्वा सहजीविताशा देहास्त्रकान्तिः सह हवतेशामम् ।
ध्यानिकेशीतलसेनाहलाम सहोक्तिः ४८ विशेषणानां साम्यादप्रस्तुतयसेरवक्षेदः

ग्र.३.
६
७
6+7

समासोक्तिः ॥ अत्र समानविशेषणमाहात्म्यात्प्रस्तुतस्याप्रस्तुतगतशरीरक्रियारोपरूपमं
वच्छेदः । यतो यत्र सामासमासोक्तिः । पुनःसमवदृङ्क्तिरीश्वासीसिंहासनेस्या शीशिवप्रियेनो
मीम । अप्रोक्तिनाड्मसमनोवाग्णगोचरादिशोनोतिरिजोस्तत्रप्रस्तुतम् । प्रस्तुतस्यापवाप्रस्तु
विशेषस्याभिधायकम् । समानेयत्रनोतत्रसमासोक्तिर्धनिर्हिमः । विशेषणानांतत्त्वेवि
शेषाणामपिकविना । अनेकार्थाक्षिप्यापितेश्लेषः स्यादितिनिर्णयः समासोक्तिः । विशे
ष्यस्यापिसाम्येहुयेवाग्व्येश्लेषः । विशेषणानांसाम्यादितिवानुषक्तम् । इहप्रस्तुतस्याप्रस्तु
यो क्वचिदेकस्यवाच्यत्वमपरस्यगम्यत्वम् । तत्रयदाविशेषणविशेष्यप्रतिपादकयोःद्वयो
रपिसाम्यंतत्रापिपरिहारार्थ्याप्रस्तुतोप्रस्तुतोवानतदातत्त्वन्याय्यत्वाद्वयोरपिवाच्यत्वेश्ले
षः । तत्रसारंगाणांविभवस्यभक्ताहेर्तवभावानयदात्तुभावः । हरित्पतिः श्लाघितदीप्त
तेजाः पापात्मसैवांविहारदत्तमायाः । शाम्यत्यत्नीकैःसहसोहत्वांशिःप्रवेवायमायाति
रजेवपक्षः । त्वांभानवरेकहितोविलोकमासवनत्त्वेविचरवेयपारम् । देवीपदेश्वरेहि
मावलादृदितारवितन्नूपतेश्वदेहृदयावलातुदितम् । प्रधानभूतालंकारविद्यागाल्ला
वकाशनाकश्चवितत्यतिभोत्यानिहत्त्वेकविदग्गताक्वचित्सीसाहाविरहास्पतिमूतप
रत्वेन श्रुत्प्राणाकलाक्षेतिश्रवणेयपदवसूमिकः । यथ साभिप्रायत्वेपरिकरः । विशेषणा
नामित्यनुवृत्तेनविशेषणानांसाभिप्रायत्वेप्रतीयमानार्थगर्भत्वेपरिकरः । कु
लावलेज्ञस्यप्रत्याहिमाद्रेस्त्रिलोकनाथस्याशिषप्रत्यानी सर्वेयसाभीतिकामतो ।

६
७

अ. ३.
८

मानयोरेकत्वतात्पर्ये सन्देहाभासः ५. किमिदं कार्यमुतेदमिति संदिह्यमानयोरेकत्वात् पृथक्
रीकर्तव्यत्वविवक्षायां सन्देहबाधितत्वाद्विशेषप्रतीत्यर्थं यत्राभासनं तत्रैव स सन्देहाभासः
विभूतिभाजां गतानेचराणां विपक्षपक्षपातनलवासि नो वा विचार्यतामादिनृपैर्विशेषात् प्रसादः प्र
थमं विधेयाः संदेहाभासः ५. विकल्पितयोर्विकल्पाभासः एकत्वतात्पर्ये विकल्पस्तुल्यबलयोः इह
तुल्यप्रयोजनयोर्निरस्य विहारेणैकेनैव कार्यसंपत्तौ युगपदसंभवे शेषाभावेन तुल्यप्रभाव
त्वेन च विरुद्धयोर्विकल्पः यत्र तुल्यप्रयोजनत्वं नास्ति तत्र विकल्पो विधीयमानो बाधितत्वाद्वि
शेषप्रतीत्यर्थं विकल्पाभासः समानो विकल्पाभासः उपेन्द्रमेव सेवस्व सकलोकस्फुरद्यशः
भयत्वापि कीर्तिः उपेत्य संप्रति रत्नाकरादीनां नेतेऽकर्तव्याः विकल्पाभासः ५१ वि
रुद्धाभासत्वे विरोधाभासः ५२. जातिगुणक्रियाद्रव्यसमवायदृष्ट्या भावानां सजातीयत्वेन वि
जातीयत्वेन वा विरुद्धत्वं संभवे यत्राभासेव भासमानतया परस्परविरोधप्रदर्शनं समानेन स
माधानाद्विरोधाभासः यस्यां त्रिलोकीभुजगानर्तनिचना ...... प्रभुर्विनाशकामाः लुब्धा
श्रयो रक्तनिभूरिभ्रमकान्तस नीलकण्ठः शुभावरपतितेत्र सबलङ्कारप्रतिपादनार्थं विरोधप्रसङ्गः क
ल्पितः समाधिः एवं तत्त्वार्थे विरोधयोजनायां तत्पश्चाद्विरोधयोजना विरोधाभासः ५३. हेत्वभा
वे फलोत्पत्तिर्विभावना प्रसिद्धस्य हेतोरभावे फलोत्पत्तिर्विभावना वक्रेणाकामायनिमाश्चम
नेत्रद्वेष्टिकान्तिनयनोत्पलानि नवावभासा हरिणसमेतायनो विकासं तत्पादपद्मः हेत्वभा
कल्पफलोत्पत्तिर्विशेषोक्तिः ५४ नवमन्विदं प्रणयामसमाप्तासायातिनाशायामपि विस्फुर।   ८

माम् यिग्द्दिग्मायातिनमोमतिस्यंमनस्त्रकोरुस्रुविभतिरन्स्माम् विशेषोक्तिः ५४ नयोर्देश
कालान्यत्वमसंगतिः स्वपर्वशाशेमाद्दिषस्यकंशुधिवधाम्वत्रिशिखेनमित्रम् उन्मपेहृत्कक्
तिरूकमत्दृत्संनदामसेदृस्यसुदावधूव असंगतिः ५५ स्वरूपधर्मयोः परस्परानिवेधनत्वमामध
दृयोरथ्ये योः स्वरूपस्यधर्मस्यवान्यामानिवेधनत्वमन्योन्यम् तत्पादपस्यदृयपृजनेनसनीधिमि
लस्यमनीवशुणम् शुराणेनजन्मान्तरसेवितेनभवानिलस्यस्नवणादपधः अन्योन्यम् ५६ धर्मि
धर्मभावस्यधर्मोणावनियमोविपर्ययः यदेशणनस्यधर्मिणोधर्मस्यवाविपर्ययोधर्मिणोधर्म
त्वधर्मस्यधर्मित्वस्यपवेकः यच्चान्योन्यस्य वधीयमः परस्परसंबंधीवान्यस्यधर्मविनिमयरूपा
द्वितीयोविपर्ययः शिलीमुखाःसंयतिनिवेविमुक्ताः धुन्वीभवंतितनुपामकस्य पुष्पाणि तेनशरे
नानितेषानत्वप्रभावेनशिलीमुखत्वेति विपर्ययः ५७ अविलत्वणाहितलतणकार्योत्पत्तिविपर्य
यश्चाविसम् ५८ विरास्थितेनस्पृतिपायमेतिविंरवातेशर्मतवकन्येन भवत्सदारः सत्यायतुद
रत्नमादरूपमहृदयमेवकोयः अविसम् ५८ अर्थोनर्थपदेतत्रतस्योमानिविषमम् ५९ दोपोद
शमवशिरोधृतोपिलुप्तसापिलिंखृदेनाशः स्वविधिमत्राधिपीरियहामेदः खंदेशामेस्वपवमा
नः स्वभावस्योयेनविभिदिताराम्नाहरवंगामिलोविमुक्तिम् देमेन्यनस्नावणावीतिहायतत्री
शपत्रिविशिखिस्तमके विरूपकार्योत्पत्तिविरूपसंघटनमसाकल्येच लिनाश्रुधीशस्वमपी
लीकालीत्वसिंहवाहास्हषवाहनोसौ समपंकेऽपिकंकेसिवृतदद्भुतसंघटनस्तमोवाम्
विषमम् ५९ तद्विपर्ययः समम् तत्कहेतनयाणांविषमभेदानांपरामर्शः कवितनाविाि

स्त ३
१
9

न्तिविशेषेणावनिवद्धं कार्यकारणयोगात्तत्समन्तरूपसंयोगाः सामग्रीसाकल्यं च समम् स्थाणुमिदे
शाजगतिप्रतीतः प्राणोपवीतस्य भवस्य पाणौ एवं विशालो वेयाः पद्मनस्त योपि स्वयं फलदाजग
न्तु समम् ॥ ८ ॥ विफलः प्रयत्नो विचित्रम् कायिकस्य वाचिकस्य मानसस्य हानिरूपस्य तिहस्या
मकस्य वा प्रयत्नस्य विफलत्वेन चित्रम् हेयोलसत्स्य मतिसंपत्तुः को तिहिवि स्वर्जे तिचानव
या आसाद्यते राज्यमपि पुरा न्यदे वितत्ते हृद्ये जनेन परिच्छिन्नमेव वेदः सतिसे धन भोमि
मीते सकरांगुलीभिः वाचस्पतिः प्रत्येकस्य वेदमयाम् वानियस्त्रामनुजः तद्वीन मूर्तिः कुमारीपरि
वारितानेस्थूलोऽरुधंवानजहातिहस्तात् तस्याणिमा पादतलाश्रितेन पुस्पाति विवृद्धो महिम्णा सा
त्येम विचित्रम् ॥ ९ ॥ अनाचारमाधेयमेकमनेकगोचरं संभाविता दर्पिकस्य विरुद्धस्य संपत्तिः सवि
शेषः ॥ १० ॥ आधारं विनाधेयस्य स्थितिरेको विशेषः यच्चापरिमितं वस्तु पुनरपदनेकत्ववर्तते समद्धि
तीयः यदा संभाविता दर्पिकस्य विरुद्धस्यावा वस्तुनो निष्पत्तिः सत्सतीयो विशेषः तवेयामतः
सुरस्थितिर्विशजीम् नवाहृप्रभुत्वाजं यति येषामयशः स्वर्गी विशुद्धिभाजा साकल्यमेता जगन्ती
पुनाति संक्रमतमध्यापि हि दानवानामनस्वनेके पुरमेयवदीयम् निरस्व स्वसखा सृदरदारुणि
हानेकं स्फुरान्नकेश्वहृदेपु महन्महादेविमहानुभावात्स्वदृशीना ख्यातस्य नेतदापुः यदीये
प्रसह्यमंत्रमाणान्तीयनेयानिवह्निमिव विशेषः ॥ ११ ॥ उत्पत्तिविनाशयोरेकोपायेन ख्यापितः
अत्रयेनैवोपायेन किंचित्रिष्पद्यते तेनैव चान्यथा भवति सत्याचानः रूपस्कृत श्रीः प्रभवश
जन्मवतामिदर्पसमस्तस्वाय नान्येवहन्तानिनत्वप्रसादावलमायतनस्य उपासकस्य शारदयोग

१

विषयात्मनस्सर्वं परिहाय विमलविमोहेनेन भवन्त्यलेशामहर्षोनतेनानाक्लिष्टक्तिभाजां मन्दवेदान्तप व
व्याघातः ६३ प्रतिबन्धकादेविधाना सामर्थ्यमशक्यम् ६४ कार्यस्य जननेति प्रतिबन्धकसंभवा
द्न्यतो र्वं निमित्ता यत्नकृतेमपाकालम् तदशक्यमलेकारः अलस्य महात्तिवाह नित्यस्य स्य
लेजगायाषिस्तु र्विमाख्यम् नहि स्यमतोदयव्यापित्ररूपेकस्थतत्वेशानिवयप्रतीमः॥ अथांक
६४ दोषगुणयोरन्यथात्वमन्यासः ६५ यत्र दोषस्य गुणत्वं गुणस्य च दोषत्वं भवति सऽन्यासः
स्त्रियां येन श्रीयसिरावालाभेदूषाम् गोयोनि स्वायदोषाः त्वत्यजनेनैवकथनेनत्वदीयसंसेवनेदेवि
गुणस्त्वयेव येषां विनीर्णागृहमेत्यथ्रुपैः पुत्राक्कजाताः हतिनोवृशोच्य तएवनष्टाविधायवेशासेव
स्तनाहृदतनेदहतिमातः व्यासः ६५ तदन्याभ्यासमाधानसमाधिः ६६ दोषगुणयोरिम
त्वषज्यैव उक्तं च यत्र कस्यापि दोषस्य सर्वथैव गुणेन गुणेन वा दोषेण समाधीयते स समाधिः
यते सदोषस्य गुणस्यवा उक्तं त्वाभावात्समतो याप्यपपापतिति पतत्त्वेनमालिन्यं दस्य समेद
विवाणी साधुण्य गुणक्रुणवेणनेनवैमल्यमामात दधाकरोति ६८ सजातीयविजातीयोपपत्त
यात्वस्त्वत् सदोषस्य दोषान्तरापत्त्या गुणेन तरापत्त्या वा गुणस्य गुणान्तरापत्त्या उक्तं इत्थं चतु
र्भेद उद्रेकः जन्मामलेश्रमकलेशलाभः ख्यातिस्त्रव्रजाचगुणेन मस्ति तत्रकिलेस्यववेविभा
मितःप्रत्येयपदाग्र्याक रुद्रवपसः व्यालाकुलेनीत्रनमः करालेशृङ्गान्तरालवरमस्तुजन्म भूया
समिंद्रस्यपदेपिजातो नाहंभवक्रक्तिविपुक्तचेना ः उद्रेकः ६७ निह्नुतावन्योदयस्तल्लम् ६८
एकस्य दोषस्य निह्नुतो दोषान्तरोदयः गुणस्योदये गुणान्तरनिह्नुतिश्चेति दोषनिवारणे दोषात

प्र·उ.
१०
10

गविर्भावात्तु गुणाश्रयेण गुणानां नैव निहृते नैरापेक्षिकाभावात्तुल्यम् जहाति भावस्तु रूपादसेवीवव
मोहनिद्रायदिनीवपथः लब्धप्रकृष्टाश्मरमोक्षपेम्यतिरस्तं व्यष्टं चरणोवकालः ध्यानलक्षणा।
गातमनोविकल्पस्त्वस्य पैकान्त्यविमाश्रयामि शुभ्यानवेलापिगतेनापयाति वनोऽयगीतिस्फ
तिजःप्रमोदः ८८ शरणामाश्रयेन तत्स्थानादारुनादरः यदायतु रूपेव स्वातिमामेतत्त्वं प्रामवः।
त्वत्तु गावास्थ्यर्थे तस्यानादरः नदानादेराघ्योलकारः वक्तनिरस्याभलते वसंयानवेशियमे मल
नेत्रसगाम् विसृज्य पातक्ष्यमपि स्वबाचा पारुष्यमिद्धप्रमयाविभाति प्रनादरः ८९ त्यक्तस्त्रीका
रत्रादरः श्वेपिकगुणश्रामेतच्छृतैनस्यक्तस्यानदपाराम्ये पुनः स्त्रीकारः त्यागमात्रेवाप्तनरूपा
दानमस्येनवाकार्थस्य ग्रहणमिति विश्रमेदप्रादरः ह्रीयोवनेवितयतां स्वदीयामक्ताहृदोमार
कनाश्रितात्मनाजरस्यश्रामाश्रुविनात्मनामेकेषांग्रहीतामलिनेमहेशि प्रादरः ९० हेवत
रादस्यस्यापितथानवसन्नुहूतिः केनापिविमिसिनकाश्चिस्त्विद्भुस्त्वातिकस्यापित्रपस्पादयनिम
नातरेणास्यस्यापितातूष्णमन्तुहूतिः श्रुतनमाकांचनतावहूतामृतिस्त्वमामस्य हृष्टियोगा
त् सैनेहहृदयेन्नमयःकेशांतिमानसंमापितद्रुयहेण श्रेतुहूतः ९१ प्रामप्रपातिवधःप्रस्हः
हेवतनारत्तुषज्यते कृतश्विनिमिनाशामसाहूवतनरास्मनिवधःप्रस्हः नदसतेत्रेगामिदंमदीयद
दीयमाङ्गःखेदवानलेन यतोविवेकाम्रतमेकदावहूश्योमतिस्रुजमिदेवमातः प्रस्हः ९२
श्यितस्यामयायातिःप्रमादेशः हेवतनादिमपत्तुवज्यतेस्थितिश्चग्रहनेनिदूमैवातिहूयासतो।
श्रहनयवर्तितनवनिहृननिरन्निनवमेदनवद्धयोतेनकृतश्विंनिमिनास्थितस्यस्यापितस्य

वानिहृतमस्यनिवर्त्तितस्यवानिहतिःप्रकृतिस्यप्रत्यादेशः । असौतु कर्ङ्कयारितो ममात्मालब्धमवसर
तवस्तवेन बहुक्रिमेयागयरालब्धुः सन्नाकृतमायातिपुनर्भवानि प्रत्यादेश ११ उपोहलनं ।
समाधि १४ स्थितस्यसमर्थवनेन षष्ठीवाचकमर्मणिकर्तरिवातेन स्थितस्यागंतकेनप्रागंतु
कस्यस्थितेनवाकारणस्यकार्यजननप्रहृत्तस्यकारणान्तरेणाश्रयणान्तरस्यकार्यस्यवात्मनो
पहहृणसमाधिः रागादिदोषाविलचित्तवृत्तेर्मैत्र्यादिकंभावयतः स्वतोदोममेष्टारित्वम
णिधानकत्रीश्रन्याहृदिस्थानेनिरहनभक्तिः समाधिः १४ विशेषस्यान्तरेणसमर्थनमर्था
न्तरन्यासः यत्रविशेषोसिद्धेतःसामान्येनव्याप्तिप्रदर्शनद्वारेणतयासमर्थ्यानेस्थिरीक्रियते ।
सार्थान्तरन्यासः नमोसिद्धेत्येवसहातिनेत्रोदयालवेवोपकरोतिदीनान् वेदेवितेनेभयमूर्तिरे
कात्मनोसरानिस्थमिदपासीः नाहंविसस्मयसमराज्ञाविधानेवेदानजयन्तरोपिधभुव
सादेनविनानकोपिजनस्यऊर्जीकरणसमर्थः हितहतस्मात्तनरान्यलब्धिमवानिमत्वंनर
नाथनाथ त्वमेवयावत्तरेथाधिनाहिदयालवःक्षिप्रमवोनदद्युः सामान्यस्यविशेषा
द्विषदीकरणंवितत्यमेयेन अर्थादाहरणस्यानेवाहिप्रयोगाविरहेण अर्थान्तरन्यासः स
वंश्यासंभवोसंभवोवाव्याप्तिः १८ यत्रसमयपत्तावलेवेनापिकस्यचिदर्थस्यसंभवः असंभवो
वानिवर्त्यतेसासमर्थपत्तव्यापनायाप्तिः निषेवितोवापरिवर्जितोवाशहादिकोयंविषयप्र
पंचः नसौख्यदायीनबहुःखदेवावर्जितलाद्यमस्वरूपमातः व्याप्तिः १८ साधनात्साध्य ।
प्रतीतिरनुमानम् १८ यत्राप्रतीतोर्थःसाधनाख्याहेतोर्थेनवाहेतेनसाध्यमवगम्यतेतत्स

घ.उ.
२२

मानम् विनातपः किं चिदूर्मी रूनाख्यातपोभिर्मेरीश्रोह्रि पातिस्त्वयाम: संत्येतपसाविलमेवालंत्रो।
श्रकश्रास्तुमी श्रोपितयोमिवक्ते श्रुतमानम् १७ पदस्यापि काव्यलिंगं हेतुः परेण्णावगन्तस्य
वस्तुनः प्रतिपादकेन गमकत्वेपलिंगं हेतुः रुद्येरूपेतासुरलक्ष्मभावो भाक्तिसदीयानवरासिज्ञती
मः श्रान्तिमयोधीवरूपवेलाकः सुदेवेतन्यसवभवेवाह्नियियत् हेतुः १८ गतनिष्पत्तिपादनः।
सापत्तिः कृत्यचिकिवितऊर्ध्वेतोयद्यनिष्टमापद्यते सामसंगगात्मिकानिष्टस्यापादानादाप
त्तिः यथोक्तेपरास्युपगतेनपरस्यानिष्टापादानप्रसंगः तस्य तुमानादेरस्माः साधनत्रुपात्त
दृष्टान्तजुष्ट आपत्तेः स्वयमेव्कोमेदोत्तेयः प्रसंगत्रुपाख्यः सम्यक् तेष्णवैद्विजगद्धितायमाना
एवंविडतरेतनोपि भूपादच्यातेः करवर्तनाभिन्नेन्दुपाली विनयच्युयोगतः आपत्तिः १९
दण्डापूपिकयापातनमर्थापत्तिः मूषिकेर्दण्डोना भक्षितः एतदर्थ अन्येषामर्थानामिदमितित्याया
दण्डापूपिकाख्येन न्यायेन कस्यचिदर्थस्य निष्पन्नावर्थान्तरापातनमर्थापत्तिः तवाननेन्दु
वलराजपूर्णेन ज्ञाभिराम्मामलकौतिमाजामसुधाकरः पूर्णोकलंकोजितश्चान्यग्रः सरोगोविक
लः करणेपः अर्थापत्तिः २० दण्डापूपनयेनवस्तुनिमित्तिः सामर्थ्यतो ज्ञायते नान्तर्भ विम
मोग्रयानुमितेनोयतस्संभवान्मतः अर्थापत्तिरलंकृतिः इत्यासौ यस्या लक्षणायेत्यनतत्त्व।
कोंगत्परदेशोतु येरनुमितः संभावनोत्प्रवितः। अर्थसमाप्य हेतुफलप्रेक्षणां विधिः यस्मिन्न
प्रेक्षणा न तस्यानिमितं फलवन्तमप्रेक्षणा पुरुषप्रवृत्तिः स्तवोहेतुफलयोरसंभाव्यत्वेवपसकस
विप्रेक्षणां सविधिः लघुरुरुषवचमवलिवीर्यविनीयस्याद्यागरुतविधेहि सनेक्रम हेतु

भवेत्तु गतेः सहर्णोमेत्येवमारितोऽन्यदासम् ८२ अन्यनिषेधार्थो विधिर्यत्र नियमः इष्टाज्ञातनी॰
पनविधिः सर्वेर्हित्यावेवपाथवमितनस्तदा विधिः यदानेकस्य विदर्थस्य नियमेन ज्ञानस्य विधा
नेक्रियमाणमर्थान्तरनिषेधार्थम प्रवेशयते तदा नियमः यथा ग्राम आमिमाचयर्येवमिति
विधिः अग्रामार्थं प्रापणं रूपमस्य निषेधार्थ एव सामान्यविधानेन नियमः सर्वप्रकारे ग्रामस्य
विधानमर्थान्तरनिषेधमात्रं तत्परत्वे परिसंख्येति निर्णयः प्रसादयंतु मदनो मनागोमदाइ
नोदेवि विधियेन येषाम् सदैवं दत्ते भजते स्वरूपेन ज्ञातरूपं तदुपासकाय नियमः ८३ ग्राम
स्य परिसंख्या अन्यनिषेधार्थे इति विधिरिति नानुषङ्कम् इष्टापि पूर्ववेदे वयत्र सर्वेण ग्राम
नादग्रामोऽग्रापरिहरणस्याप्यसम्भवे विधानं क्रियमाणमर्थान्तरनिषेधमात्रपर्यवसायिति
मा परिसंख्या अन्यत्र नियमाद्भेदः शृंगेवकाशिवपूर्वन हरगेहनेलालाऽनुश्रवपदवीनाः दे
शानुबंधः कश्चुरपवनसेवकस्यास्य गुणाग्रमूर्तेः परिसंख्या ८४ अन्यापतिः अतिप्र
सवः निहन्तुमस्याहेस्युरनः प्राप्तिः प्रन्यापतिः प्रतिप्रसवो लेकः पातालनेपुष्येविरुधास्ति
जितदैत्यामहेन्द्रालयमुपयातु जिताः सुरानु ग्रहनलयावपातालमेवाधुरसीभयार्त्ताः
प्रतिप्रसवः ८५ नानाफलप्रयुक्तः प्रयत्नस्तन्त्रम् अनेकस्य फलस्यानल्पनयासाध्यस्य यत्र
प्रयत्नः प्रयोजकत्वेन तन्त्रम् नीलाम्बरासेवा शृतेहिमाद्रेविलोक्य कालीधवयंबिर्गिनाम
दिवौकसाहाड्गिलितान्नरक्षः अद्भुतदेनवराजहेसाः तन्त्रम् प्रसादन्यायः प्रसङ्गाः
प्रयत्नस्य तन्त्रषकम् यत्र प्राधान्याकेनचित्फलेन कस्यचित्प्रसङ्गस्य प्रयत्नस्याधानरकांयका

श्री ३.
१२

विनाप्रसंगाद्भवति स प्रसंगः नपश्चंत्साः पातिकाश्चयोऽश्वेमनेवेणिएवासह्नवेऽपशदः जगा।
नातिः पांशुकुपागनोऽश्वजानाजगन्नृत्यासिकरीचकीर्तिः प्रसंगः ८५ विकल्पयोस्तुल्यबलयोरेव ले
केनैव विकल्पः ८७ यत्र द्वयोरर्थयोर्विकल्पात् तुल्यभावेन तुल्यबलत्वाच्च एकस्यैवार्थ
संभवाद्दानियेनैकतनएवबलेवैनेनपातितिकवसवि विकल्पः प्रच्छायवस्यैसमवनेवनेवापरपग्र
सम्नाः सहस्रशोऽहस्राबाहूद्यानसयोनिंसदनेन्द्रादिवाय्यायसन्धीलितिद्युतितेश्वदासः॥
विकल्पः ८७ यत्रैकयोगपद्यमसम्भाविनैकवनसमुदाय गुणक्रियाणां समभावादेको
स्तसमस्तेनैव यौगपद्येनैवकेनयत्रविद्यते स्थापितनकारितेव समुच्चयः नाग्र।
एवनलास्सवनोवैनस्त्वावाय्यायनस्तानपनस्रजनेताः यत्रैशितानाडीद्युतनेशगणान्वीः
गुणलानियुसेमशुशोभानुजस्यात समुच्चयः ८८ विनियमः भावैः पराहृतैः श्रुमच्चेदानपृ
वेमवाप्तानेविनियमः रहतनक्रचिम्यागारेवमेव क्वचिनहृतनश्चतिहृतोनिविवमयस्व।
पाविनिमयः पराहृति श्चावजितत्लवकविक्रमाणादत्वासजीवमहृद्याम्नैरेदः जयादृपा
दत्तेवपद्मरागानिमुत्कलत्वापदसुतनयेगे परिवृत्तिः ८९ क्रमेणैकमनेकमन्यथा
वापर्यायः ९० क्रमेणैकमाधेयमनेकत्रजनेकेवाएकत्रपद्भवतिसपर्यायः भवानिदृसीन
लनोनरितेर्वोनवर्गमस्मात्प्रितिलोकपाप निहथनः सभसहृगरिसैम्यपहृताहसिंहृलस।
सिंहनादः ध्याग्रनिवद्धामलवक्रकटवत्तल्लठासेवककवाउवलिम् रक्तोहृहस्तलान्नित।
लोविविवर्णेनरागीतववेकापिम्रतिम पर्यायः ९० आरोहावरोहादिः क्रमः ९१ क्रमेणो

१२

यत्रुषज्यते कस्यचिदर्थस्याधिकस्यानासादनमारोहः विपर्ययोऽवरोहः आरोहावरोह
दिः क्रमेण यत्रपरिवर्ध्यते आधारतः षकमलानि निम्नाविद्रोखगाक्रोडलिनिख्रिता स्मि
खगास्तनस्तेनपयाव चरणकंदस्तपास्पदस्तखचदासि आदौ स्वद्रुकाङ्गनाशयमेव
श्वासजातेः प्रथमेस्त्यश्चैः ततो मस्तास्तोषनिवारकास्तत्यास्वरश्मिमिदं पुष्टये
नोद्देशः क्रमेणादावपरेण पुनर्यदि क्रियेत प्रतिनिर्देशस्तदोषः प्रक्रमभङ्गतः क्रमः
९१ उपर्यासामाधिक्यं वर्धमानकम् क्रमेणोत्तरोत्कर्षस्तत्त्वेनैव एकस्यैव वस्तुनो बहू
नां वा स्वरूपेण धर्मेण वोपचयः क्रमेणाभिवर्ध्यते तद्वर्धमानकम् ९२ हृदि ज्वलद्दीप
शिखास्तनुरूपा विदेहस्य वद्धीन् डिलोनाभाम् ध्यायति मानः पिण्डीभूतं विविह्वहृदयभाग
नोरदसीताम वर्धमानकम् ९३ विपर्ययावरोहः उपर्युपर्यास्त्यैव गुणधर्मेणो
न एकस्यैकस्य बहूनां परिच्छेदो वर्धमानकविपरीतोऽवरोहः आसन्नगणादेविरजीविनो
लोकेश्वरं वाभिवृद्धसिद्धिभाजः अल्पायुषोऽनल्पकृतोऽथहीनाः किं क्रमेहृद्दे विकलोपि
मृत्वा भवत्यस्वर्गोऽस्ति यशोऽसि मनो महापदं संप्रतिपद्यते सः भवान्निर्विघ्नं विनिश्चितो सो
यत्रोजनः स्त्रयनेनवायुः केशाचनायहहली भवति जहाति यन्मानसमेषहंसः प्रा
णी च्युपनेष्टउदेत्यैव सर्वथा न आसीदिति तेन कालः अवरोहः ९४ संभावनया यथा वा
तिशयातिशयः क्रमेणोनरोन रस्मिन्संभावनया संभावनया वातिशयोतिशयाल
कारः भवानिभूयोयादिजन्मनन्यानभूदेव वंशोऽस्तनहतमाजि नत्रापिमक्ति भवतीप्रने

अ० ३०   स्यामलयात्विभूयाङ्कवङ्कः स्वग्रुक्तिः । अतिशयः ८४ उत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वं पूर्वोत्कर्षे पितं विपर्यये ।
१३   वास्यबला उत्तरोत्तरस्याश्रयत्वादिना पूर्वपूर्वं प्रति पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरं प्रति क्रमेणापकर्षे स्वेबे
ला धर्मस्यमलेनाखिलस्यावेदावेदस्यमूलं भगवान्महेशः महेश्वरस्यत्वमभिव्यक्तश्च वि
ज्ञानशक्तिः सचित्तस्यमेव शंबला ८५ अन्यधर्मस्वीकारलक्षणः येन केनचिदर्थान्तर
स्य धर्मा गुणाः यत्रैकजन्मच्छासिद्धः स्वजातेयत्नाजेनापसणाकरोषि यत्कापदादेयक
लेपि मात्रि सपेन्द्रकेलनहिन स्वभावः तद्गुणः ८६ धर्मसाम्याद्भेदप्रतीतिर्मीलितम् य
त्र गुणक्रियादेधर्मस्य समानत्वेनार्थस्यार्थान्तरेणाच्छादितत्वाद्भेदेनाप्रतिपत्तिस्तन्मी
लितम् हिमाद्रिकन्दरेषु आवेन्यासंवेशिकेपोस्थलकोणकायाः महेशसकल्पसमा
गमोमोत्रोमावकेपोत्सपितावश्चताम् ८७ अस्योक्तस्यास्थितिर्विवेको विवेकः गुणसाम्या
द्भेदप्रतीतौ सत्यामपि केनचिन्निमित्तेन केवलं तत्पूर्ववर्तिविवेको विवेकालंकारः लाव
ण्यकोतिरलापिनासवोभिः स्पर्शेन जन्तेकन कोपादाली तेवशिकण्णास्थलानि विशेष
नेत्रेव सस्नेह विलोकनेन विवेकः ८८ अत्रभूतस्य प्राधान्योपलब्धोपरभागः विवे
कस्य त्रपजन्येस्वरूपमात्रेण वर्तनस्य वस्तुनो वस्त्वन्तरोपलम्भ समये यन्नस्माद्भेदप्रतीतिः प
रभागः शुक्रादिभिस्तावदवादिदैवेव अत्रभूत्या पूर्ववन्निवीर्यम् यावन्नदृष्टजितसर्वदेहोम
हेभागस्त्वधिसिन्धवासतेजः । परभागः ८९ निगूढस्य प्रतिभेदः भेदः यत्र किंचित्स्य च्छा
दितत्वेन निगूढमपि कृतनाश्चित्स्यतिनिमित्तेन प्रकटीभवति स उद्भेदः सन्ध्यातरसंहरमीहरूनो   १३

नेममेनिशुंहन्यपियाविभेद प्रह्लादकरणेनस्फुरनाथेनास्मेवानन्दनासाद्रिसुतावताद्वः
उद्दैदः ११ गृह्णमाक्रान्तायनिवेधोगृह्णम् यज्ञानेभिहितस्यगृह्णस्यवल्लोत्रुपारतानां
गृह्णातेपकेसाक्रान्तवल्लपनिवध्यानेनगृह्णायितानगृह्णम् मौलौतुसंदर्शनतःप्रह
ष्टरष्टावनेसाद्रिविलोकनेनवरप्रदानेनहरस्यतदृष्टार्किष्टानयोभिर्गिरिजावताद्वः गृ
ह्णम् ११ ह्वन्मार्थम्रवनेस्तम् सत्मःस्यलमतितिमिरमलह्योवाकेनमेत्तयावागृह्णते
यापरस्मेप्रकाशणनेनस्तम् निवध्ययस्याःशशिवत्तरार्केवह्नयाशशिहूणगोरे
शशिस्तुनवीत्यजयाजह्वासश्रीणान्सावःशशिमौलिपत्नी स्तम् १२ उद्देश्वव्याद्वे
व्याजोक्तिः यत्रापाकमानस्योद्देद्दस्योत्यनस्यवाबवेनेनचेष्टादिनाश्चव्याद्नेसावनवि
धाव्यानोक्तिः पार्श्वस्थितेशश्रणोयाससगमनोभवेलासरसास्तुनागी सुसङ्गणकोणीम
भोष्मनानेस्वस्वरूनीगिरिजावताद्वः व्याजोक्तिः १३ अन्यथासंभावितयोःशङ्काध्यो
रन्यथायोजनेवक्रोक्तिः यत्रवक्त्रोऽन्यथा शङ्काद्यस्यवान्यथासंभावितस्यप्रकारान्तरे
णयोजनेसावक्रोक्तिः अस्याश्चक्रविक्रेषणकाक्काश्लेषसामान्येनवान्यथायोजनम् क
विलापचाविकेप्रयोगेस्यात्योध्यापाद्ने क्रावविरस्थानरवएवयोजनम् क्वापिसंभावितेपीत्यं
नेकप्रकारावक्रोक्तिः गविस्थितेःप्रत्यूहवेःपरस्याकालीखुदान्तरानिक्कं सरसः जये
मयरोनदिहेसकोमःप्रियस्तवशीघ्रमदिनाद्दिनाद्यात् प्रेदंस्वनास्वप्रष्टितासिकालीर
वेत्सवजायमनाद्स्मिनाद्रम गिरीशजायास्मिनगेद्रजाकयामीतिसखोः कथयेयस्तमा

अ.उ.
२४

द्यात् वक्रोक्तिः ९४ सम्यक्स्वभाववर्णनं स्वभावोक्तिः द्विविधो वस्तुनः स्वभावः स्थूलः सूक्ष्मश्च
नेत्रकविन्मात्रगोचरः स्थूलस्तस्य वर्णनं कश्चिदलंकारः सर्वस्य काव्यस्य स्वभावोक्तिप्रसंगात् स
म्यग्वर्ण्यमानस्तु स्वभावः सूक्ष्मः स च महाकविरचितं तस्य सम्यग्वर्णनमन्यूनानतिरिक्तेन
स्वभावोक्तिः ९५ इलातलासन्नपलेमेदलीलाः सस्वामपशृङ्गोद्वेल्लनानि गणाभंकैः सार्धमुपा
वनेनेकदा विक्रमोचयसे सस्नेहम् स्वभावोक्तिः ९५ विप्रकृष्टस्य प्रत्यक्षायमाणत्वं भाविकम्
देशकालाभ्यां स्वभावेन वा विप्रकृष्टस्यार्थस्य साक्षात्प्रत्यक्षस्येवापि सामग्रीबलेन प्रत्यक्षा
यमानत्वं स्फुटतया पुरः स्फुरद्रूपत्वेनैव प्रतीतिर्भाविकम् इहानलस्यापलमेदलीलाः स्थि
त्वा पदस्यापरिक्रुवेनोष्ठाक कदाकमारादुद्दुशीलवाराविवि शिवे मोचयसे स्वतनाम सद्दत्वव
क्रोकशिखामनाथषडाननेंदुहेरंबाकुमारीभिः गणाभकैः सार्धमुदाहृतं प्रत्यक्षदृष्टापुरह
मद्दिनावास्तु सूक्ष्मस्वभावकथनेन विनापि साक्षाद्दृश्यप्रतीतिरिह केवलभाविकागम् प्र
द्धः सम्यग्जननानुभवप्रसिद्धसम्यक्स्वभावभणितौ तु भवेत्स्वभावः भाविकम् ९६ उदात्तव
स्तिलोगमुदात्तम् उदात्तचरितानामायत्रचरितं वर्ण्यते गतानामुपयातीति तदुदात्तम् सृगाननेश
स्समदेशमस्त्रवक्रैः समं दंतिमुखेस्यागीतीः गायंतमेत्रसमवेत्यगानताहासाहरा ... विजाव
नाहः उदात्तम् ९७ प्रयुञ्जस्यच कारयत्रनिगिरिजा प्रीणातिकान्तयदेन यायत्रवाहलोचनमुका
मारीसरित्संगमाराजास प्रवरामि योहरगिरिं यानः सदैद्रा यमात्विषुस्त त्रयेरपूशस्करकवि
लघ्वावगोरीमिति श्रीशोभाकरसंज्ञार्थं स्वल्पोह्यामात्रयुक्तेनम् निर्मितं रत्नकोष्ठन देवीस्ता २४

14
(15)

वेत्रवाहणी ॥ ॥ इति श्रीकश्मीरदेशवास्तव्यश्रीयशस्करविरचितेऽलंकाररत्नाकरोदाहरणनि
बद्धे देवीस्तोत्रं समाप्तम् ॥ ॥ ॥ ॥ ॐ नमो गुरवे श्रीसरस्वतीरूपाय ॥ इह खलु भोगापवर्गसाध
नभूतानां तद्विपर्ययपरिवर्जनेन श्रेयोजनानां च पदार्थानां निश्चयमन्तरेण व्यवहारोपारोहिता नो
पपद्यते तथा हि सर्वाणि प्रमाणानि प्रमेयावगतिनिबंधनभूतानि निश्चयपर्यवसायितया
प्राधान्यं भजन्ते प्रमाणनिबन्धना च भोगापवर्गसाधनभूतानां तद्विपर्ययपरिवर्जनेन श्रेयोजनानां
च पदार्थानामवगतिः श्चेनानिश्चयपर्यवतेषां पदार्थानां व्यवहारोपारोहे निबंधनं निश्चयः शब्द
संबंधेनार्थे गोचरीक्रियते शब्दस्य च मुख्येन लाक्षणिकेन चाभिधाव्यापारेणार्थावगतिरिहे त्वे
ष्यति मुख्यलाक्षणिकयोरभिधाव्यापारयोश्च विवेकः क्रियते कः पुनर्मुख्यो लाक्षणिको वाभि
धाव्यापार इत्याशंकाविषयोपदर्शनद्वारेण मुख्यलाक्षणिकौ शब्दव्यापारावुपवर्णयितुमाह
शब्दव्यापारतो यस्य प्रतीतिस्तस्य मुख्यता ॥ अर्थावसेयस्य पुनर्लक्ष्यमाणत्वमिष्यते ॥ शब्दव्या
पाराद्यस्यावगमनावगतिस्तस्य मुख्यत्वम् । स हि यथा सर्वेभ्यो हस्तादिभ्योऽवयवेभ्यः पूर्वं
मुखमवलोक्यते तद्वदेव सर्वेभ्यः प्रतीयमानेभ्योऽर्थेभ्यः पूर्वमवगम्यते तस्मान्मुखमिव मु
ख्य इति शाखादित्वाद्यत्वेन मुख्यशब्देनाभिधीयते तस्योदाहरणं गौरनुबन्ध्य इति अत्र हि गोशब्द
व्यापाराद्यागसाधनभूता गोजातिरवगम्यते न तत्तस्या मुख्यतानादेवं शब्दव्यापारगम्यो मुख्यो
ऽर्थः यस्तु शब्दव्यापारादगम्यार्थपर्यालोचनयावगतिस्तस्य लाक्षणिकत्वं यथा पूर्वस्मिन्ने
वोदाहरणे व्यक्तेः सा हि न शब्दव्यापारादवसीयते विशेष्यत्वाभियोगादाक्षेपेणोपात्ता शक्तिविशेष

प्र॰ सू॰
१५
15

गो इति न्यायात् शब्दस्य जातिमात्रपर्यवसिततात् जातिस्तु व्यक्तिमन्तरेणायायात्साधयन्भावं न प्रतिप
द्यते इति शब्दस्य प्रत्यायितजातिसामर्थ्यादवगते आश्रयभूता व्यक्तिरालिप्यते तेनासेला तु गौणी एव
मयमुख्यलोत्तणात्मकविषयोपवर्णनद्वारेण शब्दस्याभिधाव्यापारः प्रतिपादितो द्युपानिरस्त
तार्थविषयः सोतवार्थनिष्ठः सेशनिमुख्यस्य चान्तविषयदेशेयते ॥ तत्र मुख्यस्य स्वतभेदात्तेषां जात्यादि
भेदतः तेयां मुख्यलाक्षणिकयोरर्थयोर्मध्यान्मुख्यस्यार्थस्य चत्वारो भेदाः जात्यादिभेदात् चतु
ष्टयी प्रवृत्तिर्हि भगवता भाष्यकारेण वर्णिता जातिशब्दा गुणशब्दाः क्रियाशब्दा यदृच्छाशब्दाश्चेति
तथा हि सर्वेषां शब्दानां स्वार्थप्रतिपादनाय प्रवर्तमानानामुपरञ्जितविषयविवेकतानुपाधि
निबन्धना प्रवृत्तिः उपाधिश्च द्विविधः वक्तृयदृच्छासन्निवेशितो वस्तुधर्मश्च कश्चित्तु वस्तुवक्तातस्मि
न वस्तुन्यपायितया सन्निवेश्यते कश्चित्तु वस्तुधर्म एव न तयोर्वक्ता यदृच्छया यानसंज्ञिविषयण
ञ्जाभिव्यक्तिद्वारेण तस्मिंस्तस्मिंस्तन्निमासन्निवेश्यते स वक्तृसन्निवेशितः यथा डित्थादीनां शब्दा
नामन्त्यबुद्धिनिर्ग्राह्यसंहृतक्रमस्वरूपम् तत्तवलता नामभिधानशक्तिमभिव्य
नेन वक्ता यदृच्छया तस्मिंस्तस्मिन्संज्ञिनि उपाधित्वेन सन्निवेश्यते अतस्तन्निबन्धना यदृच्छा
शब्दा डित्थादयः येषामपि च उकारादिवर्णव्यतिरिक्तसंहृतक्रमस्वरूपाभावात् डित्थादिशब्द
स्वरूपसंहृतक्रमस्तिष्ठति येषु न सम्भवे इति दर्शनं स तेषामपि वक्तृयदृच्छाभिव्यज्यमानशक्तिभेदानुसा
रेण कल्पितकसमुदायरूपस्य डित्थादेः शब्दस्य तत्संज्ञ्यभिधाने प्रवर्तमानत्वाद्यदृच्छाशब्द
त्वमित्यादीनामुपपद्यत एव न तदेवमुपदर्शितो यैवैयाकरणेन यत्त्वदासेनापि वक्तुः ॥

सन्निवेशितस्वरूपाख्योपाख्यानः यस्य वक्तृयदृच्छया संनिवेशोपाधेर्वस्याने तस्मै हेतुर्विशेषसिद्धस्याभेदात्
नत्र साध्योपाधिर्निवेश्यते। क्रियाशब्दाः यथा पचतीति सिद्धस्वरूपो ये हि विध्यं जातिगुणभेदात्
कस्यचिन्न खलु सिद्धस्योपाधेः पदार्थं प्राणप्रदत्ता यथा जातेः न हि कश्चित्पदार्थो जातिसंबंधमन्तरे
ण स्वरूपं प्रतिलभते यदुक्तं वाक्यपदीये गौर्हि स्वरूपेण न गौर्नाप्यगौः गोत्वाभिसंबंधात्तु गौरिति क
श्चित्स्वनरूपापिलब्धस्वरूपस्य वस्तुनो विशेषाधानहेतुः यथा शुक्लादिर्गुणः न हि शुक्लादिर्गुण
स्य पटादिवस्तुस्वरूपप्रतिलंभनिवेशनत्वं जातिसंहितस्यैव तस्य वस्तुनः प्रतिलब्धस्वरूपत्वात् शु
तो सोल्लब्धस्वरूपस्य वस्तुनो विशेषाधानहेतुः यदि च नित्याः परमाणुत्वादयो गुणाः तेषामपि
संवेद्यो गुणजातीयत्वाद्वैदृश्प्रकारत्वमेव तद्वै यस्य प्राणप्रदोपाधिनिवेशनत्वे शब्दस्य स
जातिशब्दः यथा गवादिः यस्मात्तु लब्धस्वरूपस्य वस्तुनो विशेषाधानहेतुरर्थः प्रतीयते
स गुणशब्दः यथा शुक्लादिः ननु सर्वेषामपि गुणक्रियायदृच्छाभिमतानां जातिनिवेशन
त्वम् यथा हि गुणशब्दानां शुक्लादीनां पयःशंखबलाकाद्याश्रयसमवेता ये शुक्लादि
लक्षणा गुणा विभिन्नास्तत्समवेतसामान्यवाचिनः एवं क्रियाशब्दानामपि गुडतण्डुलतिल
द्रव्याश्रितायाः पाकादेर्योन्यान्यसमन्वयेन स्थिताः क्रियाविशेषास्तत्समवेतसामान्यमेव वाच्यम्
यदृच्छाशब्दानां तु डित्थादीनां शुककशारिकामनुष्याद्युदीरितेषु भिन्नेषु डित्थादिशब्देषु समवेत
डित्थादिकं सामान्यमेव यथायोगं संनिविष्टमवसेयम् यदि वा उपचयापचययोगिनि डित्था
दौ संततिनि प्रतिकालभिद्यमानेऽपि स्वमहिम्ना डित्थो डित्थ इत्येवमादिरूपत्वेनाभिन्नाकारः प्रत्यया

अ.३.टी.
१६
16

वाच्यत्वेन प्रतीयते तत्र यथाभूतडित्थादिशब्दा वस्त्वेकपवस्तुसमवेतसमवेतडित्थादिसामान्यमेव हृद्यम्
नेच्छेडित्थादिशब्दैरेवाभिधीयते अतश्च गुणक्रियायदृच्छाशब्दानां प्रवृत्तिर्नोपपद्यते अथोच्यते गु
णक्रियाशब्देष्वपि व्यक्तीनामेव तत्तद्रूपाधिनिबन्धनजातिमेकाकारावगतिनिबन्धनत्वेन तज्जाती
ति भगवतो भाष्यकारस्याप्यभिप्रेतम् अथवाहि एकमेव शुक्लत्वं तैलक्षीरोदकादेः शं[illegible]दीनां प्र
तिविवावगतिनिबन्धनानां भेदान्नानाकारत्वेन प्रत्यवभासते तथैकोऽपि शुक्लादिर्व्यक्तिदेश
कालावच्छिन्नतत्तत्कारणसामग्र्युपजनितशबलाद्याश्रयविशेषवशेन नानारूपतयाभि
व्यक्तिमासादयन्नो वैचित्र्येणास्फुरति अतस्तत् शुक्लादिव्यक्तेरेकत्वाज्जातेश्चाभिन्नाश्रयसमवेत
त्वाच्छुक्लादिजातिभावाच्छुक्लादिशब्दानां जातिशब्दत्वम् एवं पचतीत्यादौ डित्थादौ च संज्ञिनि
वाच्यम् अथाप्येकस्यापि पाकादिक्रियाव्यक्तेः डित्थादिशब्दव्यक्तेः डित्थादेश्च संज्ञिनो यथाक्रमम्
भिन्नेन कालेन पाकादीनां तथा ध्वनीनां वयोवस्थाविशेषाणां च कौमारादीनां यो भेदस्तद्वशान्ना
नाविधेन रूपेणावभासमानत्वात् स्थितमेतत्तद्व्यक्तिप्रवृत्तिनिमित्तानां वस्तुतस्त्वेकत्वाच्छब्दाश्चतु
र्विधा इति अथ लाक्षणिकस्यापि भेदत्वमुपदर्शयितुमाह शुद्धोपचारमिश्रत्वाल्लक्षणा त्रैवि
धा मता लक्षणाया हि प्रकारत्वं शुद्धत्वादुपचारमिश्रत्वाच्च शुद्धा तावल्लक्षणा गङ्गायां घोष इति
अत्र हि घोषवृत्तिस्त्रोतोविशेषस्याधारतानोपपद्यत इति गङ्गाशब्दः स्वाभिधेयसम्बन्धिनोऽतो विशेष
स्य समीपभूतो यस्तटं तं लक्षणयावगमयति उपचारमिश्रा त्वप्यवस्तुतस्त्वनुपचर्यते यथा
गौर्वाहीक इति अत्र हि गोशब्दो वाहीकशब्देनाप्युपपद्यमानसामानाधिकरण्याद्बाधितस्वार्था १६

र्थः सन्तोगताये जाड्यमान्द्यादयोगुणास्तत्सदृशवाहीकगतजाड्यमान्द्यादिगुणोपेतेवाही
केउपचरितः तेनेयमुपचारमिश्रा शुद्धायामपिलक्षणायां द्वैविध्यं दर्शयति उपादानाल्लक्ष
णाश्चशुद्धासाद्विविधामता येयंलक्षणाशुद्धाप्रतिपादितासाद्विविधोक्ता क्वचित्तवल्वर्थो
नयोपादानेनलक्षणाप्रवर्त्ततेक्वचित्स्वार्थांतरलक्षणेनकिंतुस्वार्थांतरस्योपादानंकिंवालक्षणा
मित्याह स्वसिद्ध्यर्थंतयाक्षेपोयत्रवस्तुनस्तस्यतत् उपादानंलक्षणंवेतद्विपर्यासमेतामतम् य
त्रस्वसिद्ध्यर्थंतयावस्तुनस्तस्याक्षेपोभवतितत्रोपादानेयथागौरनुबन्ध्यइति अत्रहिगोत्वस्या
णाघ्रालिसाधनत्वशाब्दव्यक्त्याक्षेपमन्तरेणानोपपद्यतेतन्निसिद्ध्यर्थंतयाव्यक्तेराक्षेपः तथाचपीनोदे
वदत्तोदिवानभुंक्ते इति अत्रहिपीनत्वंदिवाधिकरणभोजनाभावविशिष्टतयावगम्यमा
नमेवकार्यत्वात्स्वसिद्ध्यर्थंवनकारणभूतरात्रिभोजनमाक्षेपादध्याहारीकरोति नहित्तस्यर
सायनाद्युपयोगजन्यताप्रमाणान्तरेणाजन्यतानत्वावसायेसतिपत्नश्योदाहरणात् पीनत्व
स्यात्रदिवाधिकरणभोजनाभावविशिष्टत्वेनरसायनाद्युपयोगाद्यहेतुत्वात् अत्रवा
योपुंकेइमेनवक्तव्याक्षेपएवकेनयाप्रमाणास्यापविषयीस्यपरिहृतात्कुर्नार्थापत्तिर्भवतु
अत्रवाच्यस्येवरात्रिभोजनस्याक्षेपइतिमंवयासिद्ध्यर्थत्वेनार्थांतरस्याक्षेपएवकेनयार्थात्तिर्भव
नाउपादानलक्षणपदघटितयत्रलक्षणेवोऽहितोपादानत्वपविपर्यासमम्भवान्तस्वार्थसिद्ध्यर्थत्वेना
र्थांतरस्याक्षेपः अपितदर्थांतरसिद्ध्यर्थंत्वेनस्वार्थसमर्पणंक्रियतेयथापूर्वमुदाहृतेगोगणा
वोषरनिश्चयाहतटस्यघोषाधारतयाधारक्रियाभिनतस्यगंगाशब्देनस्ववाच्यस्यभूतः सोतोविशे

अ॰वृं
७
17

धेन समर्थ्यते इत्यर्थान्तरसिद्ध्यर्थत्वेन स्वार्थसमर्पणे एवं चारूपैर्दितोपादानरूपविपर्यासाल्लक्षणलक्षण
त्वम् एवं शुद्धा लक्षणा द्विविधा प्रविभक्ता इदानीमुपचारमिश्रोपचितविषयत्वेन वर्णयितुमाह ॥ गौ
णसाध्यवसानाभ्यां शुद्धगौणोपचारयोः मध्ये कथ्यमानत्वादुपचारस्वरूपविषयः द्विविध उप
चारः शुद्धो गौणश्च तत्र शुद्धो यत्र मूलभूतस्योपमानोपमेयभावस्याभावेनोपमानगतगुणसद्
शगुणयोगलक्षणसंभवात्कार्यकारणभावादिसंबन्धलक्षणया तावत्तत्त्वेन तत्स्वरूपतयोपचर्यते य
था आयुर्घृतमिति शुद्धो ह्यायुषः कारणीभूते घृते कार्यकारणभावलक्षणसंबन्धेनायुष्ट्वका
र्यत्वलक्षणमायुष्ट्वमुपचरितेन स्याच्छुद्धोऽयमुपचारः गौणः पुनरुपचारो यत्र मूलभूतोप
मानोपमेयसमाश्रयेणोपमानगतगुणसदृशगुणयोगलक्षणाद्वारः समीकृत्योपमेये उ
पमानशब्दस्य तद्धर्माध्यारोपेण समाहितगुणोभयप्रयोगनत्वात्क्रीणा शाहृताभिधीयते यथा गौ
र्वाहीक इति ॥ अत्र हि गोगतजाड्यमान्द्यादिगुणसदृशजाड्यमान्द्यादिगुणयोगाद्वाहीके गोश
ब्दो गौणत्वेनोपचर्यते ॥ अन्ये त्वाहुः गौणशुद्धोपचारमेव मन्यन्ते नार्थोपचारम् नत्वक्रमम् शब्दोप
चारस्यार्थोपचाराविनाभावात् एवमयमुपचारः शुद्धगौणभेदेनाभिहितः न स्वेव वक्ष्ये
कं द्विविधं सारोपसाध्यवसायाभ्याम् यत्रारोप्यारोपविषययोर्भेदेन पृथक्त्वमेव वचनेन स्व
तन्त्रमुपचर्यते तत्रानपह्नुतस्वरूपपरत्वं वचनेन स्वतन्त्रस्याधिकस्यारोप्यमाणतादध्यारोपः
याद्यवोक्तादाहरणयोः तथाहि आयुर्घृतमित्यत्र नाशुद्धलक्षणकार्यान्तरलीनतया का
रणस्य तस्य भूतस्य प्रतिपत्तिः स्वरूपेणोपनस्य प्रतीयमानस्याच्छादनादायुष्प्रतीयेन ७

तेनारोप्यारोपः एवं गौर्वाहीक इत्यत्राप्युपमानोपमेययोः स्वरूपेणानपह्नवात् तदेवं यत्रोपचर्यमा
णेनोपचर्यमाणविषयस्य स्वरूपेणापह्नूयते तत्राध्यारोपः यत्र तूपचर्यमाणविषयेणोपच
र्यमाणेन लीनत्वात् विवक्षितेनात्मरूपापह्नवः क्रियते तत्राध्यवसानम् तत्र शुद्धोपचार
स्योदाहरणं यो बालातप इति ग्रहणं बालातपस्य निराभासाधिकरणाज्ञेन पदेन लक्षितेन लक्षणा
या पाञ्चालशब्दः प्रयुज्यते एवं बालातपस्य नाललक्षणात् दर्पस्थानेष्वनिवासाधिकरणास्य ज्ञ
नपदस्य न चोपचर्यमाणश्चेति विषयस्योपचर्यमाणेन देनप्रतिपत्तिः उपचर्यमाणस्य निवी
र्णे तत्रैव न स्फुरति प्रतीतेः तेनारोपोपचारत्वं शुद्धसादृश्यानपेक्षमिति बलसेन तत्राध्यवसानगर्भ
शुद्धउपचारः गौणोपचारे तत्राध्यवसानस्योदाहरणं राजा इति राजेशो होत्र शुद्धो दोषयोगाद
र्शनात्तद्विये शुद्धो यो हेत्वाशुक्तः सत्त्वान्यत्र सादृश्याद्वद्वि यत्तजनपदगुरुपरिपालनसदृश
जनपदगुरुपालनेयोगाललक्षणात् स्वैकत्र योगेणाहेत्वाशुद्धते तत्र चैकत्वारोपत्रयोणत
स्या बलात्तिरोधिता वर्णना भवस्याध्यवसानात् तेनात्र गौणो लक्षणाविभ्यवायप्रतीयमान नाद्भुतेषु स
हिता वर्णयाप्तसमधिगम्यते अतो गाध्यवसानानामेगोणेणउपचारः तदेवं शुद्धोपचारस्य
विषयः प्रविभक्तः एतेनोपचारेण सदृशैवैशिष्ट्यलक्षणाभेदो संकलय्य षट्प्रकारा लक्षणा
केयाप्युपचाललक्षणा विलक्षणा शुद्धत्वादध्यारोपाध्यवसानाभ्यां तत्र शुद्धत्वसिद्धेरित्यध्यवसा
दानललक्षणायां शुद्धत्वमध्यारोपाध्यवसानस्वरूपयोरपि प्रयोगे केवलं प्रकारानुप्रतिपादे
नाशुद्धगौणोपचारभिन्नत्वात् तत्रैषां कर्याणामैवप्रविभागदर्शायितुमाह तदस्यैव

श्रहे.
मा.
१८
18

तरणश्चास्मादारोपस्तन्हूतयो निगीर्णाध्यवसानेनैकत्वछमनन्तरवतः यथालवणोङ्घोणादाना
सकवेनाहिंश्यमेदप्रतिपादितासालवत्काकुपवक्तेमानवस्यत्वप्रतीयमानेलस्येइहध्यान
हितत्रलत्तकार्योपवर्णनयोलत्प्रस्यापस्यावगतिः तथाहि गगायांघोषइमत्रेवोवाधि
करणाभूततत्तटापलक्षणाभिसंधानेनगगायां घोषोत्तविनल्यांयामितिवागाशहेषुधुत्तस्य
मानेनतटस्यविशेषणोपलक्षकत्वमारोपयुक्तेनापवादेनप्रतीयतेतत्तटस्यत्वेनेवतस्यैत
दस्यसमयात् एवमुपादानेपिवाच्यम् यथापीनोदेवदत्तोदिवानभुंक्ते इति यदानया
गाशब्दाभिधेयस्यस्रोतोविशेषापरक्ततयाविवक्षितं भवति तदायस्मिन्नुदाहरणे
प्यायोगायामवर्तितस्रोतोविशेषापरक्ततटस्यप्रतीतेः स्रोतोविशेषाविद्धत्ववर्जितत्वात्स्रोतो
विशेषतटरूपेत्रेणोष इति यदानवस्यैतासमन्ताघोषं प्रति स्रोतोविशेषस्यप्रतिपादाय
त्वमेनतदाकस्रोतोविशेषनिगीर्णतयानटस्यप्रकृत्यप्रयुज्यतेगगायामवघोषोनत
यत्रेतिनिगीर्णाध्यवसानम् यथावेतंकुशापवादानिहतयायाप्यारोपाध्यवसानयोरुदाहर
णमुक्तम् तथागोणास्याप्युपचारेवाच्यम् गोर्वाहीक इति गोरेवायंसातत्वादिति यथाक्रम
शोगतगुणासदृशगुणयोगाद्वाहीकोगोरवविद्धत्ववर्तिनेवाहीकस्यविवक्षितेगोत्वाध्यारोपः
गोगतानांतगुणानांडकटनेवाहीकस्यगोत्वाध्यवसानम् यथावासन्नतरवेनाध्यवसा
नप्रवेशविभक्तेतथा२(?)हैवनापिप्रविभक्तव्यम् यथाहस्तोपदर्शनेयाकृतदाहरणयोः।
पंचालाइतितथावाजाइति ग्रामसन्नतरवेनाश्वेतिनिगीर्णाध्यवसानस्यादित्यर्थः नवश्र। १८

त्येऽर्थे शब्दस्य संबंधावधारणान्प्रतिपादकत्वमुपपद्यते नत्वलौकिके तद्विपर्ययात्
तथाहि संबंधावधारणासमये व्यवहृतिगततयावगतवृद्धप्रयोगार्थप्रतिपत्त्योर्विभ
क्तो हि शब्दवाक्यवाक्यार्थनिष्ठतया संबंधे हेतुफलभावलाभेऽवसायो भवति तदनन्तरं च वृ
द्धसदृशेन बोधेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां वाक्यवाक्यार्थे हेतुप्रविभागगते ये प्रयोगार्थ
प्रतिपत्तौ तन्निष्ठकार्यकारणभावावधारणे तदुत्तरकाले च व्यवहृतिगतार्थप्रतिप
त्त्यन्यथानुपपत्त्या शब्दार्थसंबंधावगतिः सा च सुत्येऽर्थे एवं ज्ञानमोहावर्त्तविर्थे नतु ला
लौकिके षट्प्रकारे नहि लौकिकेनार्थेन सह शब्दस्य संबंधो युक्त्येनवार्थेन पोर्विदृश्य
तेन तथाभावे समनिनस्य लौकिकमेव नस्यात् किन्नु युक्त्येनमेव प्रथमशब्दस्य योग्य
वधौ युक्त्येन तेन सह संबंधो लक्ष्यमाणस्यार्थस्य स्पृहह इति ततो द्वावेव शब्दात्स्यावगते
र्नियमसिद्धीयते एवं सत्यपि दोनिरूपतः शब्दस्यार्थप्रतिपादकत्वे द्वारेणालक्ष्यमाणमवि
गमयति सर्वं हानेमर्थमवगमयेत् प्रथमापत्तेः किं तस्यापेक्षणीयमित्याशंकाह
वक्तृवाक्यस्य वाक्यस्य रूपभेदावधारणात् लक्षणे षट्प्रकारेण विवेक्तव्या मनीषिभिः
यः शब्दप्रतिपत्त्येयवाक्यमुच्चारयति स वक्ता साकांक्षाणां पदानामनेकानां समूहो
वाक्यं शाब्देनहि विषये युक्त्येन लौकिके वाभिधायागावमात्रस्य पक्षोवचरीक्रियते
तद्वाच्य एतेषां भेदानां वक्त्रादीनां व्यस्तसमस्तानभिज्ञानां देशकालावस्थावालक्षण्यप

सहृच्छ्लाघेनापि येषां नामैवतन्नवेनमेशीसंबंधाभावात् मुख्ये शब्दार्थोभावे सति सहृदयैर्वा
येसास्वाख्येहृद्यायमास्वस्तसहृदयसामावाद्योदियमंयोगिनः पर्यायादाभ्युत्थामप्रवालक्ष्येने
नामशब्दस्यापि प्रतिपन्नत्वात्तेनोमुख्ये शब्दार्थवाधः अत एवेनापि वाच्यभ्रंशवनवासि
सीनानयनपितृमरणोदयः स्वामिपदप्रमाणेकगामिनः साधारणाद्भः विहृतवायमां
विशिष्टसामग्र्यविघ्नलक्षिताः तदेवमादीनां लक्षणानामाश्रितक्रियमाणतायां
सातुलक्षणानाहृदृश्यावहारेण न च नास्मिन्नाहराजशब्दवदृशेनेनापि तज्जानीये मुख्य
हानेरणोलिमाद्विशब्दवत्स्यापतिक्रियमाणेनेनामामशक्यानादक्रियमाण तमेव यथा
मध्येमस्तकक्रमः विशाणीपाडुवेती काचनभूमिभासानुरागकोनानेनहृत्प्रवाहन्ना
लेवणितावजलकुलललाम अत्र हि तु रागकोनानेनहव्यवाहशब्दोवडवामुखाग्नेलक्षण
याप्रयुक्तानघ्रामावनवाह्वखाग्नौ नदृष्ठेनापि तज्जानीयः शब्दो विशिष्टसामग्र्य
विघ्नयानस्याविधार्यावगाहेवेनपौनरुक्त्यं तद्वहिरफादीनां शब्दानां हि नयनयायुग
नप्रमतादिशब्दलक्षणाद्वारेण यथा षट्पदादौ प्रवृत्तिः तथान्तरागकोनानेनहव्यवा
हशब्दस्यापि वडवामुखाग्नौ वडवादिशब्दलक्षणाद्वारेण कथनप्रवृत्तिः स्यात् तज्जाती
ये द्विरेफादौ शब्दलक्षणायाः परिहृतत्वात् नैतत् यतो वडवाव्यवहाराद्यत्युत्तानेष्वेव
शब्देषु तज्जातीयशब्ददर्शनाल्लक्षणानमभ्युपगम्यते न सर्वत्र अन्यथा सेवैषामेव वा।

शृ. हे.
मा.
२
20

हानां येन केन विजातीयत्वेनेन सर्वानर्थान्यानि लक्षणायाः सर्वकं शाब्दत्वात् न कश्चिद्धे
तुः कश्चिदेव प्रत्यायकः स्यात् इह व्यवहारानन्तु ज्ञानान्तज्ञानाभ्यां तु विषयविभागो नो क्रिय
माणे तु रगकांतान हृद्यवाहेत्यादीनाम सन्निप्रयोजने तु इष्टत्वमेव सन्निकृष्टमार्थप्रतिपादका
दिप्रयोजनसद्भावेऽपि एवंविधानामपि लक्षणानामदुष्टत्वम् तथाविधे विषये इह व्यवहारेण ।
तासामभ्युपज्ञानात् न देवंवक्रादिसामग्र्या प्रत्येकेन शब्दानां स्वार्थसमर्पकतामर्थान्तरेषु
ति इह व्यवहारेण स्वरूपव्यवहारेण सजातीयशब्दव्यवहारेण वा रामकत्व यावधारितानां लक्षणे
तिष्ठितम् न तु वक्रोक्तिवैपरीत्येन यत्र लावण्यकोऽर्थो वगम्यते तत्रोदाहरणम् इहितवप्रति वे
शिनि त्वण मिहाप्यसन्तरदेहस्य मिथ्यो यो नवशीर्षाः पितामुविरसाः कोपीरणः पास्य ।
न्ति एकाकिन्यपि यामिनं तड्डनमितः स्रोतस्त्व माला कूले नीरन्ध्राः स्तनमालि विदन्तु जर ।
द्धक्लेदानडगंथयः। अत्राहि परपुरुषसंभोगानुभवेच्छया संकेतस्थाने प्रवाति अजनी
स्वहेतिप्रयोजनविशिष्टसंकेतस्थानाधारपरपुरुषसंभोगात्मकतया संभोगचिह्नानि
नावदंशनत्तनानि गात्रे संलग्नतया लक्ष्यमाणानि यथाक्रमम् मर्दे। पिपासानिहितत्वम
नादीयसरसपानीयानयनेन विरक्तिमनडग्रंथिपरषजन्जेरप्रातजनिष्यमानाव गात्र
गतविकारविशेषोद्गमनाः पक्वत्वाभिधीयते सावाग्रापक्वातिरसायावक्त्वंपर्यालोच्या
वगम्यते प्रपञ्चवस्त्वालीकवस्त्वभिधानात्मकवादलीकस्य समर्थविषयसहकारिता २

न ग्रलीकस्य सामर्थ्यं विषयसहकारित्वात् ग्रलीकेनार्थेन सम्बन्धोर्थः तस्मिंश्चार्थे तेनाविनाभावे ।
नैतावता वस्तुविशेषपर्यालोचनया समर्थ्यनिश्चायकप्रामाण्यात्मिका यालक्षणयाः प्रति
पत्तिः न सप्तवाक्यवाच्ययोः सामर्थ्यं साध्यावस्तुत्वे सति तयोरेव विषयार्थ्यात्तेषां समर्थ्य ।
त्वात् वाक्यार्थान्तरूपविशेषपर्यालोचनयात् अयं तत्त्वार्थपरिग्रहत्वयोदाहरणं
यथा शुभश्रीरेणुकस्यान्तर्वर्तिमापितेन मयैव देवि दृष्ट्वा विद्यामध्यस्य हेवामनलसमनु
सोऽनेवसम्भावयामि सेतुवन्धात्तिभूमः किमितिव सकलद्वीपनाथाजुयातेनवयायातेव
नकोनितिदयन इवाभातिकम्पः पर्यायः ग्रनेन हि वाङ्मात्रेणापह्नवोकेतयान्तपतिः स्व
दीयबलभरत्वमप्रमाणस्यावयवस्य कम्पोपितं प्राणान्तरवाणितस्य समुद्रस्य कन्तेकावितर्कः
धारणाहित्वेनोत्प्रेक्षितमितिवितर्कोदयनइवेति नेव वितर्कः सामश्रीरेणुकादिनाभ
गवद्भास्वदेवस्य व्यापारविशेषविषयाः यावन्तस्तद्रूपतेभगवद्भास्वद्देवद्रूपनानुस
मस्तिनावक्तव्यानदीयेष्वव्यापारविशेषेषु संशयः समुपजायते ग्रनोत्रयेदन्तुदलभवाका
नेत्व समुद्रस्य कम्पमानस्यापि कम्पमानार्थस्य सादृश्यात्कम्पमानत्वमध्यवसितं तेनाध्यव
सानगर्भो गौणोपचारः ग्रकम्पमानस्यापि तस्य कम्पमानत्वेनाध्यवसितत्वात् ग्रन एव च
यभेदप्रभेदत्वेवात्मिकातिशयोक्तिः वितर्कवत्पक्षेषु नानाभेदैव कम्पसादृश्यानुकूलो
स्य कम्पस्योपचर्यः एवं चाप्राप्याध्यवसानगर्भो गौणोपचारः इयमपि वर्णितपार्थिक
पर्यायभेदेनाध्यवसानाद्भेदप्रभेदत्वेव मात्मिकातिशयोक्तिः नन्विवपनेव चेयमुत्प्रे

यो॰टी॰
मा॰
२१
21

त्वा इति वितर्कोदयः तरवेति । अयमर्थः स्थूलके पदार्थे नानाकारेण भूते वितर्कधारणां मिथ्याज्ञानस्वरू
पयोगात्मेतयोस्तेष्वते अत्रापि वितर्कोऽयं धारयन्नपि पद्योऽपि वितर्कधारणा प्रतिर्बयातभेदेश्यमे
दश्यातिशयोकितीभीहता यऊकमुमेतालदणो साम्यद्गया विवक्षा यावोच्चे वा आत्मभिः पदे
स्थूलतनुगुणक्रियायोगाऊत्येतानि शयान्विना सभी अत्र मानस गुणक्रिया तेनात्राध्यवसानगोभे
गोणाऊपचारः यामश्चीतित्वादिषुतत्त्विषु वितर्केषु भगवद्वासुदेव विषयेषु यथायोगानन्दात
त्वाकरणगाभेदेतनया प्रवर्तमानेषु नृपते भगवद्वासुदेव नातिमानेनाऽयोणादानात्मिकालत्वा
णाभगवद्वासुदेवन यावाचनूपतेरध्यवसानादध्यवसानगाभीगोणाऊपचारः एतच्च सर्वम
भ्वाकेयायानप्रदस्म मन्वयान्यथानुपपन्नावामन्येन इतिवाकानिर्वचनान्वलत्वेनाः वाच्यनिर्वच
नातयथा इशागमस्त्वेषु वादिशादिशित्याऽऽजूभनेसापवाहस्युन्मास्वकवाः शशाकतवर्ष ।
श्वेनोद्वारः कोकिलाः ऊन्नात्तन भारउर्थरमिदेश्रमस्यमनयहयः साढ ध्यासर्वेव साध्यत
कथ्यमामीपवाशयोऽडः सहः इत्याह सर्वशादीनामध्यारोपितनव्वोझभावानामस्य ।
वाध्यवसितनव्वोझस्वभावानामसत्वेवाकार्थी भूतम एतस्तु स्वयवाच्यतानामपालोव नसा
मर्थ्यात्स्वविमलेभस्मातेप इत्युपादानात्मिकालत्वेणावाच्यनिर्वचना न स्वत्र वस्तु स्वभावप
रिशीलनस्याहाव्रहितस्योपयोगः नापितद्वाकेप्रदानाविमलभस्मागारं भेनेणानवयेप
तिः वाच्यस्वरूपाविचारणात्वद्वविमलभस्मागारस्यातेपाऊपादानात्मिकालत्वेणावाच्य
निर्वचनाविमलेभस्मागारस्यवाहित्यमाणसर्वकाज्यापेतयासायान्यमहस्याज्ञादेव २१

तथाशापाशेनानेयाने इत्युक्तादृश्चकराइत्यत्र सत्यपि शशांकरुचीनां स्त्रीत्वे हेतुतास्त्रीत्वानलोम्या
नामविवक्षितत्वात् । प्रत्ययाभावेनाप्रत्ययानन्तादोकाराभावः एवं वाच्यकर्मभेदेऽपि धर्मस्तेषां द्रुण
दानात्मिकालक्षणा वाच्यनिवर्तना विश्लेषस्पृगाश्रयाविवक्षणात् । प्रत्ययस्याभावे इत्यत्र प्र
त्ययः प्रतिहकारइतिवदृद्धप्रत्ययः अतएव चेह्नादिविवक्षा यस्मात्प्रत्ययाभावाद्दोषः
एवं वक्तृवाक्यवाच्यानामेकैकसमाश्रयेण प्रत्ययोभेदाभवन्तितेनावद्दोहतः अन्योपि व्ययेव
क्ता वेदवाक्यवाच्ययोरन्यतरेण समुद्गतत्वाद्वाक्यवाच्यत्वसहसमुद्भिन्नाहिकभेदास्तु यत्र त्रिक ८
भेदास्तु वक्तृवाक्यवाच्यानामपि परस्परसंयोजनतया चेकइत्येवभेदाश्चेत्यानेनातो दृश्यन्ते स्वबुद्ध्याप्र
टप्रकारलक्षणाविषयत्वेन मनीषिभिरुदाहार्याः तेषां च सर्वकालावस्थाकालक्षणवाता
समस्तव्यस्तभेदप्रपंचयोजनालक्ष्येन्वेषणीया एवं वक्तृविधो मुख्यार्थो निर्णीतः लक्षणा
यास्तु षट्प्रकाराउक्ताः ---- वक्षेत्यत्रैव ये चत्वारः पक्षास्ते शुद्धलक्षणायाः कर्मणां विभागं द
र्शयितुमाह अत्र ये विहितानां साक्षात्प्रयत्नात्पूर्वं भिद्यन्ते अन्विताभिधानतो वाच्ये वाच्यत्वस्य
प्रत्येकत्वात् हृद्यैर्द्वयमपि तत्र वाक्यार्थपरमार्थतः नास्त्येषां कल्पितैर्थत्वपूर्वं व्यस्त्वविभज्य
ते इहैकेषां विदत्वपद्धतिरेकार्थसंपत्सामान्यभूतस्वार्थसमाश्रयविश्रान्तत्वपदेष्वपदार्थाकाङ्क्षा
लक्षिताविधयोपनामाद्दृष्टा वाक्यार्थस्याभिधेयभूतस्य हर्षशोकादिवदवसेयत्वमेव यथाहि
ब्राह्मणपुत्रस्तेजातः ब्राह्मणकन्याते गर्भिणीति यथा कंसपुत्रजन्मकन्यागर्भिणीत्वादि
मिवतो हर्षशोकौ स्वशब्देनानभिहितावपि शब्दाभिधेयवस्तुसामर्थ्यादाक्षिप्येते एवं वा।

अ वृ.
मा.
२२

22

वाक्यार्थस्यानभिधेयभूतस्यैव पदार्थो हेतुत्वं दृष्टत्वम् इत्यंबवादीनां मते पदार्थानामभिहितानामुत्तरकाले
परस्परान्वयादभिहितान्वयः अपरे त्वाहुः शब्दव्यवहारतः स्वार्थ एव पर्यवसायः सर्व हि व्यव
हारः प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपः प्रवृत्तिनिवृत्ती च विशिष्टार्थनिष्ठे न तु विशिष्ट एवार्थः पदानां सर्वथाव।
गतिः अतश्च विशिष्ट एव पदार्थः तेन पदानां वैशिष्ट्यम् एवं च परस्परान्वितानां पदार्थानां वाक्या
र्थरूपतापन्नानां तेन तत्सामान्यावच्छेदितेन गृहीतवाचकसंबन्धानां पदैः प्रत्यायनादन्विता
भिधानमिति अन्येषां मते पदानां सामान्यभूते वाक्यार्थो वाक्यस्तु परस्परान्विताः पदार्था इति
पदापेक्षयाभिहितान्वयः वाक्यापेक्षयात्वन्विताभिधानम् एवं चैतयोरभिहितान्वयान्वि।
ताभिधानयोः समुच्चयः इति अत्र च वाक्यवाक्यार्थवादिनस्त्वाहुः विशिष्ट एव तेनो वाक्यार्थ
वैरूप्यमानेन विशेषणान्वितेन न तद्विपरीतसामान्यविरुद्धत्वात् परमार्थस्वभावसा
मान्यभूतावच्छेदितरूपतया विशेषणानां स्ववाचकैः संबन्धग्रहणानुपपद्यते अतः परमा
र्थतो वाक्यवाक्यार्थयोरखण्डत्वात् नाभिहितान्वयो नाप्यन्विताभिधानं न च तत्समुच्चयो युज्य
ते पदार्थानामविद्यमानत्वात् कल्पितपदार्थनिष्ठेन तु भयमपि व्यस्तसमस्तरूपतया।
कल्प्यत इति तत्र यद्यानावदभिहितान्वयस्तदा स्ववाचकैरभिहितानां पदार्थानामभिहितो।
त्तरकालमाकाङ्क्षायोग्यतासंनिधिमाहात्म्याद्विशेषणविशेष्यभावात्मके परस्परसमन्व
ये सति सामान्यानां पदार्थानां सामान्यभूतानां यद्वाच्यत्वं तस्माद्विधेर्वाक्यार्थे पदार्थसाम।
र्थ्यादवगम्यमाने समनिरस्यते अन्विताभिधानपक्षे त्वन्वितानां विशिष्टानामेव पदार्था।

नां वाक्यं न समभिधीयते न तु पदार्थानां सामान्यभूतत्वेनाभिहितानां वैशिष्ट्यम् । न हि शि-
ष्यमाणानां स्वरूपेणैव पदार्थत्वं तावन्न घटते यावत्सकलवाक्यार्थानुयायितया शक्तिपन्न-
स्याभिधायित्वे न स्ववाचकसंबन्धस्य सामान्यरूपस्य निमित्तभूतस्यार्थस्य संसृष्टस्य ये सन्ति त-
न्द्वाक्यार्थविषयतया यथाविषयं षट्प्रकारा लक्षणा नाविर्भवति । श्रुतान्विताभिधा-
न विशिष्टानां पदार्थानां यद्वाक्यार्थस्वभावं वाक्यं तस्याप्यूहस्तस्मात्पूर्वं निमित्तता-
या लक्षणावस्थायित्वेनाभिहितान्वयान्विताभिधानसमुच्चयेन एवोदितमायाहित-
य संकलनया पदोपात्तया वाक्यतो नानाकालभाविनी लक्षणा भवति वाक्यार्थान्तरका-
लेन तस्याः पूर्वमवस्थानात् । तदिदमुक्तं द्वयेद्वयमिति द्वयभिहितान्वयान्विताभिधा-
नात्मकद्वयवाच्यद्वैधं प्रागभावस्थलक्षणाया द्व्यर्थः । श्रवणे वाक्यार्थस्य लक्षणाप-
रमार्थेन नास्ति भिन्नानां पदार्थानां परमार्थेनाभिधेयाभावस्यानुपपद्यमानत्वात्तद-
स्थानं वा स्थलक्षणायाः कल्पितपदार्थसमुच्चयेन तु सा लक्षणा यथा पूर्वं वदभि-
हितान्वयान्विताभिधाननत्समुच्चयकल्पनया विभक्त्यभागेन विषयपरामर्शस्य दे-
शकालावच्छेदेनाशब्दवृत्तेर्निष्पन्नयावद्वाक्यात् । एवमभिहितान्वयादिपक्षे चेत्पूर्वलक्षणा-
याः कल्पनाविभागो निरूपितः । इदानीं सत्त्या लक्षणायाय चतुर्व्याख्याथासम्भवे रचतुर्व्यासत्वे वि-
षयविषयासति प्रयोजनेनाप्रवृत्तिमुपदर्शयितुमाह । मुख्यार्थासंभवात्सर्वमुख्यार्थासतिदेन
का इदंः प्रयोजनाद्यपेक्षया व्यवहारविलोकने । यावत् षट्प्रकारा लक्षणा ह्येवंस्कामामुख्या

मा

थेस्य प्रमाणेनावाधितत्वेनासंभवाल्लक्षणस्य वार्थस्य मुख्यार्थप्रत्यासन्नत्वात् संतताशेषहृदयस्
वस प्रयोजनत्वाहितेन वैचित्र्यकारणः चितयात्मकसामग्री समग्रेण हृद्यव्यवहारे दर्पणे यत्नत-
मुख्यार्थासमन्तेन तस्य व प्रकारेण पावार्थमन्यमिश्रेण प्रदर्शितम् अभिधेयेन संवेद्यात्माहृदयाणा
त्मसमवायतः वैपरीत्यान्न क्रियायोगाल्लक्षणाप्रवर्तमाना इति श्लोकेन प्रयोजनस्यापि हेतुवि
षयम् किं चिह्निसान्तरार्थपरिशेषप्रयोजनमनादिहृद्यव्यवहारप्रसिद्धत्वसमरणात्मकत्वा
द्भुतत्वहृत्तिस्वभावप्रयाहि रेफसाहेन हि द्विरेफादिनयपोगा नेत्रमरशाहृ लक्षणा हेतुरण
द्भुतत्वहृतैर्वाक्रियतत्वपरं द्भुतत्वसमरणात्मकप्रयोजनमुक्तं नेत्यतिरिक्तवत्त्वं नवग
तस्यासंविज्ञानपदस्य रूपविशेषस्य प्रतिपादनेनामयप्याप्र्वेवशब्दाहृतम् तमासमीतिपत्तत्त्वश
योजनहेतुर्यन्मुख्यार्थासंभवे सति प्रत्यासन्नतयापूर्वापदर्शितेन संबंधप्रपंचकेनावगम्य
मानेनालाक्षणिकेर्थे यत्या विषयमग्रमेतव्यम् नचैतदेव फलं लक्षणायाः यथा गंगायां घोष इत्यादौ हि
गंगाशब्देनाभिधेयस्य स्रोतोविशेषस्य घोषाधिकरणत्वानुपपत्त्या मुख्यैशब्दार्थं वाधेस
तियोसौ शमीपसमीपिभावात्मकः संबंधस्तत्सामीप्येण तटं लक्षयति अत्र लक्षणायाः प्र
योजनं तटस्य गंगात्वेकसमवेतासंविज्ञानपदरूपत्वमनोहरत्वादि प्रतिपादनम् न
हि तस्य रूपत्वमनोहरत्वादिकं शब्दैः सह प्राकृतेव्याप्तिव्याप्तिप्रसंगात् सादृश्यालक्ष-
णा यथा भ्रमरभ्रमणादि गानवाणि किं विदासादितमीलितेक्षणं तथा वदसमपास्य-
पतपातयदिजातीकुसुमानुकारिपुष्पम् अत्र हि भ्रमरशब्दः पुष्पशब्दौ संबोधनान्यः ॥ २२

यात्नुपपद्यमावाप्यितगुणोऽर्थो विधेयस्तादृश एव नञ्जन गुणा सदृशगुणा प्रक्रमपर्यन्ते लक्षण।
पाववामयन: प्रयोजनं चात्र ग्रसद्गुणैकार्थ समवेत क्रियागुणासदृशानामसंविज्ञानपदानां
क्रियागुणानां प्रतिपादनम् समवायतो लक्षणा यथा क्वचिद्रिणयाति अत्र बहुवचनान्तु।
त्वे शब्दार्थबाध: न ह्येकस्मिन्क्वचिद्रिणि बहुवचनप्रयोग उपपद्यते अतो भ्रमनेन लक्षणायां
क्रियाणां क्वचिणा सदृश्या सोऽक्वचथप्यानां समवाय: स्मादृ वर्षेत दृशा क्वचित्शाह्येन क्वचथ्य।
स्याश्रपिलक्षणायामवगम्यते प्रयोजनं चात्र क्वचित्थ्यानां सर्वोत्मनाक्वचेपेतत्वमनुपपाद्यित।
याप्रतिपादनम् वैपरीत्याल्लक्षणा यथा भद्रमुखेति अत्र हि भद्रमुखशब्दस्याभद्रमुखप्रयो
गात्स्वार्थबाध: अतोऽस्मोवाच्यो भूत भद्रमुखो विपरीतत्वाद भद्रमुखे वैपरीत्यनिबन्धनलक्षण
याप्रत्यायते अत्र च लक्षणाप्रयोजनं भद्रमुखस्यार्थप्रतिपत्ति: उ मोक्षमस्याऽर्थस्तदभिप्रायव।
शेन अप्रयेणाप्रयोगात्मभि: प्रतिपाद्यते क्रियायोगाल्लक्षणायामुदाहरणं मदृतिसमरे शत्रु
घ्नस्त्वमिति अत्र हि अत्र शत्रुघ्नेशत्रुघ्नशब्दप्रयोगात्स्वरूपेण शब्दार्थबाध: शत्रुघ्नशब्दस्य शत्रुघ्न
शत्रुहननक्रियाकर्तृत्वयोगाल्लक्षणायोगः प्रयोजनं चात्र शत्रुघ्नशब्दाभिधेयरूपतिरूपता
प्रतिपादनम् तथा एष्वरसिगुणोलेख्यातामोनलोभरतोभवान्मदृतिसमरेशत्रुघ्नस्त्वं तथा।
जनकः स्थितेः इत्युपक्रम्य रतिसहचारितैः कीर्तिविधृताविरंतनत्रश्रुतलोकयमस्मिन मायाना।
देवत्रिलोकविजयापि शत्रुघ्नरूपनयानत्पुष्पलाकमानस्य राज्ञो वर्णितम् तदेवं निबन्ध
नेत्रितयसमुद्भवनालक्षणाहृतस्याकारदानीं पञ्चविषमेव यनिबन्धनायामासनोहृवाणपवर्णि

ध्व॰टी॰
ला॰
२५
25

नायांक्वचिद्वाच्यस्यात्यन्ततिरस्कारः क्वचिद्विवक्षितत्वं क्वचिच्चाविवक्षितत्वमित्येवंविधं द्वयं यस्य हृदये
रूपदर्शितेन स्वविषयविभागमुपपादयितुमाह सादृश्यवैपरीत्ये च वाच्यस्यातितिरस्क्रिया
विवक्षा चाविवक्षा च संबंधसमवाययोः उपादाने विवक्षात्र लक्षणेऽविवक्षणम् तिरस्क्रियाक्रि
यायां क्वचिन्नद्विपीनतना अभिधेयेन संबंधादिस्मरचयदाम्ननिरूप पंचकगुरुतेन च सादृश्यवै।
परीत्ये च वाच्यस्यात्यंततिरस्कारः सादृश्यलक्षणायां श्रुतिनिबंधनायां यथा नवाचिनः पदस्योप
मेयपरत्वादुपमानात्मकं वाच्यमत्यन्ततिरस्क्रियते यथोपदर्शितं निःश्वासगणामलेमत्रपा
यादस्त्वहृदामित्यत्र च श्रवाहितिमम हृच्छोह्रयोः सार्थ्योपमितं वस्त्रपनान्वार्थस्यात्यन्त
कार्यणाविनत्वम् वैपरीत्यसमाश्रयायामपि नेत्यामर्थाणर्थान्तरसंक्रमणादेयत्वाद्वाच्यस्यात्यन्त
तिरस्कारः यथा भद्र भ्रुकोति श्रवाहि भद्रमुखेश ते भद्रमुखेत्र सम्पतनेति रक्षतम् एवमा
हृश्यवैपरीत्ययोरत्यन्ततिरस्कृतवाच्यता संबन्धसमवाययोस्तु वाच्यस्याविवक्षितत्वाविवक्षि
तत्वेनात्यन्ततिरस्कारः तत्र संबंधोपादानात्मिकायां लक्षणायां वाच्यस्य विवक्षितत्वम् तथाहि
तत्र विवक्षितान्यपरवाच्यता हृदये : काव्यवन्मीलितिरूपितालक्षणेन वाच्यस्याविवक्षा
तरसंक्रान्तत्वात् नत्र संबंधनिबंधनायां लक्षणायामुपादाने वाच्यव्यवस्थायामुदाहरणम् पी॰
नद्वैव द्वेवादिवानभुक्ते श्रवाहितदवाधिकरणभोजनाभावविशिष्टतया पीनत्वलक्षणं कार्यवि
वक्षितमेव तत्त्वासिद्ध्यर्थं तेन संबंधनिबंधनायां लक्षणायां रात्रिभोजनात्मकं कार्यं सहितपति
समवायनिबंधनायां तस्यामुपादाने वाच्यस्याविवक्षितत्वं यथा च्छत्रिणो यान्तीति शत्रय

दाक्षीवद्गतोपि तान्स्वगतवद्भावानुपसंश्लिष्टार्थत्वेन क्रमभूतान् गृह्णाति पतितदा समवायनिबंध
नैकक्रमभूतानामुपादाने क्रियमाणे वाच्यक्रोडीविवक्षितः नैव संबन्धसमवायसंबंधयोरुपादा
नात्मिकयालक्षणयावाच्यत्वं विवक्षितम् उक्तलक्षणात्मिकयोस्तयोर्वाच्यरूपा विवक्षितत्वेन
त्वमतनिरस्कारः लक्ष्यमाणद्वारेणकथंचित्तत्कार्यविवक्षितत्वात् नत्र संबंधनिबंधनायालक्षणा
यामविवक्षितवाच्यत्वेउदाहरणं रामोस्मीति प्रवादि रामशब्दे वाच्यत्वेदाशरथिरूपं व्यंग्यधर्मा
न्तरपरिणतत्वात्स्वपरत्वेनानुपात्तत्वादविवक्षितम् नतत्संनेतनिरस्कृतत्वं व्यंग्यधर्मद्वारेणवाका
र्थकथंचिद्विवक्षितत्वात् एवं गौणायां बोध्यमिदमप्युन्नेयम् समवायसंबंधनिबंधनायान्तु लक्षणा
यामविवक्षितवाच्यता कुत्रिणो यान्तीत्यत्रैवोदाहार्या नत्वाह्नियदा च क्वचित् विवक्षितत्वात्माध्यानुप
पत्त्या समुदायपरत्वेनोपादीयते न दा च समुदायस्याविवक्षितत्वाद्वाच्यस्याविवक्षा एवमपि च।
समुदायान्तर्भूतत्वेन समुदायद्वारेण कुत्रिणोपि क्रियान्वयः स्खलभप एव श्रुत एव चाविवक्षितत्व
मविवक्षितत्वेन च नत्वत्यन्ततिरस्कारः इति स्थितम् क्रियायोगनिबंधनायान्तु शाहगतावयवा
र्थानुसरणशाब्दशक्तिमूलतालक्ष्यमाणार्थस्यानन्तरं वाच्यस्यास्पातिरिक्तियायथा पुरुषः
पुरुष इति शब्दः एकेनपुरुषशब्देनाविशिष्टजातीयस्यार्थस्योपात्तत्वादुपरः पुरुषशब्दः स्ववा।
च्यातिरेकेण च क्रियायोगानिबंधनया लक्षणया पुरुषार्थं समुपादने यत्र च निमित्तसंज्ञा वा
द्वाच्यार्थविवक्षितएवायां तत्र पाशाद्ध शक्त्यन्तरमूलतया व्यवस्थितस्य समवायः क्रियते तत्र त
द्विपरीततानावाच्यार्थतिरस्क्रियावैपरीत्यम् नत्वत्यन्तवाच्यार्थस्यातिरस्क्रियापि तु विवक्षितत्व

ग्र.टी.
भा.
२५

25

मेवयथामहतिसमेत्यशाश्वत्स्वात्मनिश्चित्यहिंशाशाश्वत्हननक्रियाःकर्तृत्वेक्रियायोगानिबंधना।
यालक्षणाध्यासितपादयतीतितेननतस्यविवादितसंख्यार्थतायपिचउपमेयपरत्वेनोपमानस्या
पादानादेवविधेविषयत्वमितिवस्तुतत्वाख्यानासहृदयेरणीक्रियतेतथापिक्रियायोगानिबंध
नालक्षणावसरेनैहाभ्यस्यमानत्वेनाङ्गीकृतत्वादितिवस्तुतत्वाख्यानापिभवतितदेवंक्रिया
योगनिबंधनायामतःसंक्रान्तनानार्थवशातःक्वचिद्विद्यातिरस्क्रियतेक्वचिन्नविवक्ष्यतेइति
स्थितम् एतच्चसर्वंवङ्कवक्रोक्त्यादिहननिरूपणेलक्षणमार्गावगाहित्वतध्वनेःसहृदयैर्नू
ननतयोपवर्णितंस्यादिशतइतिदिशामुन्मीलयितमदमयोक्तम् एतच्चविद्वद्भिःकुशाग्रीयपर्यो
बुद्ध्यानिर्णीतंनतत्फलितमिवास्त्वेतन्मितमलमतिप्रसंगेननतेदेवंवाच्यस्याविवक्षाविवक्षणाणावि
षयविभागोनिरूपितः नदानींसकलशब्दाविभागात्मकस्यशब्दतत्वस्यप्रदाशब्दार्थसंबंध
विरूपतयारज्जुसर्पतयाविवर्तमानत्वेन दृष्टान्तदर्शितयाह्वंदशविधव्यवहारोपाधोपाहिततया
पपद्यतेतत्सहृतात्क्रमवाक्यविषयत्वेनेतिदर्शयितुमाह विवर्तमानवाक्यत्वेदशायेव।
विलोकतेसहृतेक्रमभेदत्वेतेषांतस्मिन्क्रतोगातिः सकलशब्दाविभागात्मनःशब्दतत्व।
स्यप्रमातृप्रमाणप्रमेयप्रमितिनिरूपणप्रकारचतुष्टयेनप्रत्येकंवाच्यवाचकतत्संवंधप्रप
ञ्चभाजोरज्जुसर्पवद्विवर्तमानस्यनिरूपितेवैविध्याभिधायकत्वेनसर्वाधिकरणस्वप्रमात्मिकतसकलवि
कल्पलेशोपप्लववत्तेनक्रमभेदसंहारणात्मस्विबीजकत्वेविवर्तमानेनेष्टादशानामभिधायकत्वाना
क्रतोगानिनिबंधनसरस्वत्यः इदानींप्रकरणार्थमुपसंहरति इमेतदभिधायकत्वेदशायात्र

विवेचितम् मुख्यस्याभिधावृत्तस्य प्रकारत्रयं लाक्षणिकस्य तु षडित्येवं दशविधप्रकार
मभिधावृत्तमत्र निरूपितम् अधुना फलमेतस्य दर्शयति पदवाक्यप्रमाणेषु यदेतदभि
विचितम् योयोजयति साहित्येन तस्य वाणी प्रसीदति पदावगतिहेतुत्वादिह व्याकरणं वा
क्यसमन्वयावसेयनिबन्धनत्वाद्वाक्यं मीमांसा प्रमाणनिबन्धनत्वात्प्रमाणं तर्कः एतेषु पद
वाक्यप्रमाणेषु शास्त्रेषु तदविरोधेनोपयोगि सर्वविषयाभिधामात्रा यद्भूतेषु प्रतिभासमानेषु
संक्रान्तं निरूपितमत्र स्वरूपमिति विविधदशविधमभिधावृत्तं यः साहित्येन सकललोकव्यवहा
रहेतुना मुख्यमेवारोपयति सर्वाविक्रमेण प्रसीदन्ती वाग्मी स्पष्टो भवति दशविधेनाभिधावृत्ते
न मम ग्रन्थस्य वाक्यविषयदृष्टत्वान्नत्वात् अनेन व्याकरणमीमांसातर्कसाहित्यात्मकेषु च
तुषु शास्त्रेषूपयोगान्तरणाद्वेति सर्वासु विद्यासु च सकलव्यवहारमूलभूतासु प्रसर
णादस्य दशविधस्याभिधावृत्तस्य सकलव्यवहारव्यापित्वमावेदितमिति शुभम् ॥
भट्टकल्लटपुत्रेण मुकुलेन निरूपिता सूरिप्रबोधनायेयमभिधावृत्तमातृका ॥ इति
श्रीभट्टकल्लटपुत्रमुकुलविरचिताभिधावृत्तमातृका समाप्ता शुभमस्तु भवतु लेख
कपाठकयोश्च भद्रं पश्यामश्चरेम भद्रम् ॥ ॥॥ संवत् १९--१५ ॥ ॥